

Institutt for forsvarsstudier (IFS), Tollbugt. 10, 0152 Oslo, Norge

Institutt for forsvarsstudier er en faglig uavhengig institusjon som forvaltningsmessig er underlagt Forsvarets skolesenter Akershus festning (FSAF), og som står under tilsyn av Rådet for forsvarsstudier med representasjon fra Forsvarets overkommando, Forsvarsdepartementet, Forsvarets Høgskole og Universitetet i Oslo. Instituttet driver forskning med et samtidshistorisk perspektiv innenfor tre områder: Norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk, russlandsstudier og strategiske studier.

Direktør: Professor Rolf Tamnes

Forsvarsstudier tar sikte på å være et forum for forskningsarbeider innenfor institusjonens arbeidsområder. De synspunkter som kommer til uttrykk i Forsvarsstudier står for forfatterens egen regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med forfatterens samtykke.

Redaktør: Tom Kristiansen

Institutt for forsvarsstudier - Norwegian Institute for Defence Studies - is an independent institute administratively attached to the National Defence College. Its activities are supervised by the Council for Defence Studies, composed of representatives from the Defence Command, the Ministry of Defence, the National Defence College, and the University of Oslo. The Institute conducts independent research from a contemporary history perspective on defence and security issues, Russian studies, and strategic studies.

Director: Professor Rolf Tamnes

Forsvarsstudier - Defence Studies - aims to provide a forum for research within the field of activities of the Norwegian Institute for Defence Studies. The viewpoints expressed are those of the authors. The authors' permission is required for any reproduction, wholly or in part, of the contents.

Editor: Tom Kristiansen

Trykk: Hamtrykk A/S

ISSN 0333-3981

FORSVARSSUDIER 1/1999

Forsvarssak eller kvinnesak?

**Utviklingen av yrkesmessig likestilling
for kvinner i Forsvaret**

Lene Orsten

Innhold

Innledning	4
Fase I: 1940-1970.	
Kvinnetjenesten i støpeskjeen og Forsvaret i front	10
Fase II: 1970-1980.	
Likestillingskamp i Forsvaret som politisk initiativ	28
Fase III: 1980-1985.	
Fagmilitær nyorientering og kvinner i strid	62
Konklusjon	93
English summary	103
Forkortelser	106
Kilder og litteratur	109
Noter	118

Kapittel 1

Innledning

"Man should be trained for war and women for the recreation of the warrior,"¹ skrev den tyske filosofen Friedrich Nietzsche i 1885. Sitatet er illustrerende i forhold til hvordan kvinner og menn tradisjonelt har vært tiltenkt ulike oppgaver i samfunnet generelt og i Forsvaret spesielt. Det militære Forsvaret har tradisjonelt vært en mannsdominert institusjon sterkt preget av maskuline verdier. Beskyttelse av kvinner og barn var en viktig oppgave og et sentralt legitimeringsgrunnlag for Forsvaret. 1970-tallets kvinnefrigjøring og likestillingskamp, samt den gradvise endringen av kjønnsrollemønsteret, skulle imidlertid stille Forsvaret overfor nye og ukjente krav om kvinnelig deltakelse i de væpnede styrker på lik linje med menn. Dette arbeidet omhandler utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret.

Integrasjonen av kvinner i Forsvaret på lik linje med menn var en lang og konfliktfylt prosess. Det har vist seg fruktbart å se utviklingen av kvinnetjenesten fra mellomkrigstiden og frem til midten av 1980-tallet som en tredelt prosess. Faseinndelingen er foretatt på bakgrunn av de naturlige brudd og skillelinjer i den trinnvise utviklingen av kvinnetjenesten, samt variasjoner med hensyn til de holdninger og argumenter som gjorde seg gjeldende hos de politiske og militære beslutningsorganer på de ulike stadier av utviklingsprosessen. Fase I omhandler perioden fra mellomkrigstiden til omkring 1970. Kvinners innsats for Forsvaret under annen verdenskrig ble etterfulgt av en debatt om hvorvidt kvinner skulle avtjene obligatorisk verneplikt i fredstid. Videre var perioden kjennetegnet av en gradvis institusjonalisering av kvinnetjenesten. Fase II omhandler perioden fra 1970 til 1980. Da den eksisterende kvinnetjenesten ikke fungerte tilfredsstillende, ble det i 1970 oppnevnt et utvalg som skulle revurdere kvinnetjenesten i Forsvaret og finne løsninger på hvordan kvinner best kunne utnyttes i krigsorganisasjonen. Utvalget avga sin innstilling i 1973. Denne resulterte i at

Stortinget i 1976 vedtok å åpne en rekke tjenesteområder i Forsvaret for kvinner. Stridende stillinger og retten til å avtjene førstegangstjeneste ble imidlertid fortsatt forbeholdt menn. Fase III dekker perioden fra 1980 til 1985. Det såkalte Sundgot-utvalgets innstilling og det påfølgende stortingsvedtaket medførte at kvinner fra 1985 formelt sett fikk full yrkesmessig likestilling i Forsvaret. Kvinner skulle nå kunne tjenestegjøre i Forsvaret på lik linje med menn, også i de stridende stillinger. I tillegg fikk kvinner mulighet til å avtjene frivillig førstegangstjeneste. Dette vedtaket representerte en forsvarshistorisk milepæl, og Norge ble et av de ledende landene i NATO med hensyn til integrasjon av kvinner i Forsvaret.

Studien behandler således tidsmessig perioden fra 1940 til 1985. Hovedvekten av analysen er imidlertid lagt til perioden fra 1970 til 1985, altså fase II og III i den foregående fremstillingen. Den første fasen er behandlet i et forholdsvis fyldig bakgrunnskapittel. Dette er i hovedsak basert på eksisterende litteratur, og kun i liten grad på primærkildemateriale.

Problemstillinger og perspektiver

Det sentrale perspektivet i denne studien er konfliktlinjen mellom *forsvarssak* og *kvinnesak*. Utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret var kjennetegnet av en konflikt mellom de aktører som prioriterte forvarssaken og de rent militærpolitiske problemstillingene på den ene siden, og de som vektla likestillingspolitikk og kvinnesak på den andre. Dette var i stor grad en sivil-militær konfliktlinje som blant annet kom til uttrykk gjennom forskjeller i holdninger og argumentasjon mellom Forsvarets sivile og fagmilitære ledelse.

Målet med arbeidet kan sies å være tredelt. For det første ønsker jeg å undersøke hvordan utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret fant sted, samt hvilke drivkrefter som lå til grunn for den. Hvilke aktører var fremtredende i de ulike fasene av utviklingen, og hvordan forholdt de seg til hverandre i perioden? For det andre ønsker jeg å kartlegge hvilke holdninger som gjorde seg gjeldende i Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse med hensyn til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Det vil i denne

sammenheng bli lagt vekt på å belyse mulige årsaker til at aktørene inntok disse holdningene. Endelig vil jeg undersøke hvorfor likestilling mellom kjønnene kom forholdsvis sent i Forsvaret, samt hvilke faktorer som bidro til at kvinnene ble integrert på lik linje med menn nettopp først på 1970- og 1980-tallet.

Det understrekes at studien er avgrenset til kun å omfatte kvinners likestilte inntreden som yrkestilsatt befall i Forsvaret, og således ikke omfatter kvinner i sivile stillinger. Kvinners mulighet til å avtjene førstegangstjenesten og debatten om kvinnelig verneplikt vil imidlertid også i noen grad bli behandlet. Videre er studien avgrenset til å redegjøre for den formelle likestillingen i Forsvaret. Problemstillingen om hvorvidt denne også har medført reell likestilling i praksis, vil derfor bare i liten grad bli berørt.

Undersøkelsen vil i hovedsak omhandle utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i det norske Forsvaret. Det anses imidlertid som sentralt også å tillegge studien et visst internasjonalt komparativt perspektiv. I tillegg er utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling i Forsvaret i noen grad sammenlignet med den tilsvarende utviklingen i andre tradisjonelt mannsdominerte yrker, i hovedsak politietaten og Den norske kirke.

For å kunne foreta en fruktbar analyse, bør utviklingen i Norge sammenlignes med land som hadde en forsvarsstruktur som samsvarte med den norske i den aktuelle perioden. Dette vil hovedsakelig være land i NATO-alliansen med et vernepliktsbasert forsvar. Nederland og Danmark vil i denne studien representere land av en slik art. Sverige har imidlertid en rekke sosiokulturelle likheter med Norge, og en forsvarsstruktur som har ligget nær den norske. Dette tilsier at det også vil være fruktbart å sammenligne utviklingen av den norske kvinnetjenesten med den svenske, til tross for at Sverige har stått utenfor NATO-alliansen. Det har imidlertid også i noen grad vist seg fruktbart å sammenligne land med vernepliktsforsvar og land med yrkesforsvar. På grunn av begrenset tilgang på kilder og litteratur, er det imidlertid knyttet enkelte usikkerhetsmomenter til den komparative tilnærmingen i studien.

Forskningsstatus og kilder

Den tradisjonelle norske forsvars- og sikkerhetspolitiske forskningen har i liten grad vært opptatt av problemstillinger knyttet til kjønn, noe som blant annet må sees på bakgrunn av at kvinnene bare i kort tid har utgjort en integrert del av den militære organisasjonen. Dette har medført at det finnes forholdsvis lite litteratur om kvinner i det norske forsvaret, spesielt fra perioden etter 1945. Kvinners tilknytning til Forsvaret under annen verdenskrig er imidlertid i noen grad behandlet, blant annet i flerbindsverket *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*.² Historikerne Ivar Kraglund og Arnfinn Moland understreker i boken *Hjemmefront* betydningen av kvinnes krigsinnsats blant annet innenfor det illegale motstandsarbeidet, mens Olav Riste kort nevner kvinnes verneplikt i Storbritannia i sin bok *Utefront*. Historikeren Guri Hjeltnes gir i boken *Hverdagsliv* en levende fremstilling av kvinners arbeid i det sivile samfunnet under krigen, og spesielt deres innsats i hjemmene i tilknytning til det daglige ansvaret for barn og familie. Berit Nøkleby understreker viktigheten av kvinnes holdningsskapende arbeid under krigen.³ Kvinnes innsats i Forsvaret under annen verdenskrig er videre i noen grad behandlet av Vera Henriksen i hennes fremstilling av Luftforsvarets historie, samt i bøkene om Hærens historie og Hærens sambands historie.⁴ I tilknytning til Norges Lotteforbunds 70-årsjubileum i 1998, ble det utgitt en bok om kvinnes innsats for Forsvaret som lotter tilknyttet Norges Lotteforbund.⁵

Den eneste boken som i sin helhet behandler temaet kvinner i Forsvaret, er *Kvinnenes forsvarshistorie* skrevet av Grethe Værnø og Elisabeth Sveri.⁶ Boken representerer et nybrottsarbeid med hensyn til å kartlegge kvinners ulike tilknytninger til Forsvaret helt tilbake til norrøn tid og frem til 1990. Boken omhandler i hovedsak den norske kvinnetjenesten, men har også en viss komparativ tilnærming. Forfatterne var selv delaktige i den prosessen som ledet frem til yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret. Dette har medført at de stedvis er forholdsvis subjektive i sine oppfatninger og vurderinger. Fremstillingen savner videre en overordnet problemstilling og en analyse av de lange linjene i utviklingsprosessen. Boken er altså ingen faghistorisk fremstilling. Den inneholder imidlertid mye faktisk informasjon, og

er slik et godt oppslagsverk.

Det er i tillegg skrevet enkelte hovedoppgaver som behandler temaet kvinner i Forsvaret. De fleste av disse er av samfunnsvitenskapelig karakter, og har dermed tatt utgangspunkt i samfunnsvitenskapelig metode og vektlagt andre problemstillinger enn jeg har gjort i dette arbeidet.⁷ Den eneste hovedoppgaven i historie som behandler temaet, er Unni Schaus studie av striden om kvinnelig verneplikt i 1946.⁸ Schau gir en grundig innføring i den strid som pågikk umiddelbart etter annen verdenskrig med hensyn til hvorvidt kvinner skulle pålegges militær verneplikt i fredstid.

Det er altså ikke tidligere gjort noen faghistorisk studie av likestillingsproblematikken og integrasjonen av kvinner i Forsvaret på 1970- og 1980-tallet. Dersom en ser bort fra Værnø og Sveris fremstilling, har den eksisterende litteraturen med få unntak vært begrenset til kvinners innsats for Forsvaret under og like etter annen verdenskrig.

Denne studien er hovedsakelig basert på primærkildemateriale fra Forsvarets militære og politiske organisasjon. I Forsvarets Overkommandos bortsetningsarkiv på Huseby er alle arkivbokser som omhandler kvinner i Forsvaret og NATOs kvinnekomité gjennomgått for perioden 1970 til 1985. I tillegg oppbevares her et eget arkiv som har tilhørt kvinneinspektøren i Luftforsvaret. Dette har vist seg svært verdifullt. Jeg har også benyttet noe arkivmateriale som har befunnet seg i Forsvarets Overkommandos personellstab, seksjon for familie og likestilling. I tillegg har jeg gjennomgått oberstløytnant Elisabeth Sveris private arkiv fra hennes nesten 30 år som kvinneinspektør i Hæren, samt Forsvarets kvinnenemnds arkiv. Det arkivmaterialet som har befunnet seg privat hos Sveri har samlet sett utgjort mitt kanskje aller viktigste kildegrunnlag. Jeg har også undersøkt arkivene til Norges Offisersforbund og Krigsskoleutdannede offiserers landsforening, men har her funnet lite av interesse.

I Forsvarsdepartementets arkiv har jeg spesielt sett på arkivmateriale fra Forsvarets kvinnevern og de to utvalgene som arbeidet med revurderingen av kvinnetjenesten i Forsvaret på henholdsvis 1970-tallet og 1980-tallet. Videre har jeg for perioden 1976 til 1985 gjennomgått arkivet til Landsutvalget for tillitsvalgte i Forsvaret.

Når det gjelder offentlige, trykte kilder, er Stortingets sakarkiv om kvinner i Forsvaret i den aktuelle perioden gjennomgått. Videre har jeg studert politiske partiers partiprogram for stortingsvalgene i perioden 1969 til 1985. I tillegg har jeg undersøkt femten årganger av de militære tidsskriftene *Norsk Militært Tidsskrift*, *Forsvarets Forum*, *Befalsbladet* og *Pro Patria*.

Muntlige kilder har vist seg svært viktig i dette arbeidet, kanskje spesielt fordi integrasjonen av kvinner i Forsvaret var til dels konfliktfylt, og fordi holdninger og oppfatninger ikke alltid har kommet til uttrykk skriftlig. Ved å supplere de skriftlige kildene med informantenes personlige oppfatninger og vurderinger, håper jeg å ha motvirket skjevheter i materialet. Jeg har hatt samtaler med flere sentrale aktører som i tidsperioden var tilknyttet Forsvarets militære og politiske organisasjon. Utvelgelsen av informantene er i hovedsak gjort på bakgrunn av de skriftlige kildene og ut fra behovet for å få utdypet enkelte problemstillinger eller meningsyttringer i det skriftlige materialet.

Kapittel 2

Fase I: 1940-1970

Kvinnetjenesten i støpeskjeen og Forsvaret i front

Dette kapitlet omhandler perioden fra mellomkrigstiden til omkring 1970, og dekker således tidsmessig perioden forut for den epoken som blir gjort til gjenstand for hovedanalyse i denne studien. Kapitlet redegjør i korte trekk for etableringen av de sivile forsvarstilknyttede kvinneorganisasjonene i mellomkrigstiden og kvinners deltakelse i annen verdenskrig, samt formaliseringen av kvinnetjenesten i Forsvaret gjennom den såkalte KIF-tjenesten utover på 1950-tallet. I denne sammenheng er det sentralt å vise hvordan kvinners deltakelse under annen verdenskrig, særlig gjennom norske kvinners obligatoriske verneplikt i Storbritannia, bidro til å aktualisere spørsmålet om kvinners tilknytning til Forsvaret etter krigen. Avslutningsvis vil det bli gjort rede for svakhetene ved KIF-tjenesten. Disse var medvirkende årsaker til at behovet for endringer i kvinnetjenesten meldte seg, og bidro slik til en politisk og militær nyorientering på 1970-tallet.

Kvinneorganisasjonene i mellomkrigstiden

Mellomkrigstiden var preget av en sterk vekst i det norske organisasjonslivet. Det ble blant annet etablert en rekke nye kvinneorganisasjoner, og enkelte av disse var knyttet til Forsvaret. Dette gjaldt i stor grad Norske Kvinners Frivillige Verneplikt (NKFV) som ble stiftet i 1928 under ledelse av Jacobine Rye. I dag er organisasjonen bedre kjent som Norges Lotteforbund. Norske Kvinners Frivillige Verneplikt ble stiftet etter en idé fra Lotta-Svård-bevegelsen i Finland; derav også navnet *lotte*. Organisasjonens mål var å "styrke nasjonens forsvarsvilje og moralske motstandskraft".⁹ Dette kom praktisk til uttrykk gjennom arbeidet med å skaffe kvinnelig arbeidskraft i krigstid for hær

og flåte, samt for krigsforsyning, industri og transport. Under Ryes ledelse vokste NKFV raskt til sju foreninger med 2000 medlemmer i 1931, og til 3000 medlemmer i 1937. Det var et nært forhold mellom NKFV og Forsvaret, og dette kom ikke minst til uttrykk ved det faktum at mange av de første lottene var gift med offiserer.

I tillegg eksisterte frivillige organisasjoner som Norsk Folkehjelp, Norges Røde Kors og Norske Kvinners Sanitetsforening. I 1939 ble dessuten paraplyorganisasjonen Kvinnernes Arbeidshjelp stiftet av Norske Kvinners Nasjonalråd, med kronprinsesse Märtha i spissen. Denne skulle registrere kvinner til arbeidsinnsats ved en eventuell mobilisering. Forut for annen verdenskrig hadde omkring 75 000 kvinner meldt seg til frivillige arbeidsoppgaver gjennom de ulike kvinneorganisasjonene.¹⁰ Disse organisasjonene skulle vise seg å bli sentrale når det gjaldt å mobilisere kvinner innenfor både den militære og sivile sektor.

Kvinnernes innsats under annen verdenskrig

Det fant ikke sted noen organisert militær kvinnelig innsats under krigshandlingene i Norge under annen verdenskrig. Kvinnernes innsats har dermed i stor grad blitt usynliggjort. Kvinnene var imidlertid i høy grad til stede, og de gjorde en stor og nødvendig innsats i motstandskampen både før og etter kapitulasjonen. Historikerne Ivar Kraglund og Arnfinn Moland har i sin studie påpekt at selv om det ikke fantes kvinner i ledersjiktet i Hjemmefronten, så var det mange kvinner på de lavere nivåer i organisasjonen. Kvinner gjorde en stor innsats innenfor illegalt arbeid, og spilte en viktig rolle i holdningskampen.¹¹

Det arbeidet som var blitt gjort i mellomkrigstiden med etableringen av de mange kvinneorganisasjonene, viste seg å bli en svært verdifull ressurs i det sivile, ikke-voldelige forsvaret. Både Norske Kvinners Frivillige Verneplikt og Kvinnernes Arbeidshjelp fungerte godt etter sine formål, om ikke alltid etter planene. Kvinneorganisasjonene hadde gitt kvinnene den mentale beredskap og praktiske trening de trengte i krise og krig. Mange lotteforeninger samarbeidet med militære avdelinger på sine hjemsteder, spesielt innenfor sanitet og

forsyninger. Etter den norske kapitulasjonen i begynnelsen av juni 1940, ble NKFFV og Kvinnenes Arbeidshjelp oppløst ved tvang. Organisasjonene fortsatte imidlertid med illegalt arbeid. Mange kvinner deltok altså i motstandsbevegelsen innenfor alle typer illegal virksomhet, bortsett fra i Milorgs væpnede oppsetninger.¹² Kvinnenes viktigste innsats ble derimot kanskje gjort i det sivile samfunnet, som husmødre med det daglige ansvaret for hjem og familie. Av de omkring 10 600 nordmenn som mistet livet som følge av annen verdenskrig, var nesten 900 kvinner.¹³

Tvungen verneplikt for norske kvinner i Storbritannia

Det oppholdt seg forholdsvis mange norske kvinner i Storbritannia under annen verdenskrig. Noen hadde kommet som flyktninger, andre hadde fulgt med sine offiser-ektemenn. Mange av disse kvinnene ble knyttet til Forsvarets tjeneste, enten som sykepleiere og sanitetspersonell, eller som hjelpepersonell ved norske forlegninger. Forsvaret hadde behov for disse kvinnene, og det var Forsvarets behov for arbeidskraft som etter hvert skulle føre til at kvinnene også ble gitt adgang til de væpnede styrker som militært personell.¹⁴

Det utviklet seg etter hvert til et problem at disse forsvarstilknyttede kvinnene manglet militær grunnutdanning og fagutdanning. Fra oktober 1941 satte derfor sanitetssjefen igang et fem måneders fagkurs for omkring 50 kvinner som hadde meldt seg til tjeneste. Hovedvekten ble lagt på fag som grunnleggende sykepleie og engelskundervisning. Kvinnene fikk i begynnelsen ingen militær opplæring, men dette ble endret ved senere kurs. Dette kurset var det første skritt i retning av en strukturert kvinnetjeneste i Forsvaret.¹⁵

I tillegg til disse fagkursene, ble det i 1942 opprettet egne kvinnekorps. Særlig Hæren hadde lenge hatt et slikt ønske, og Norsk Kvinnekorps Hæren (NKKH) var også det første kvinnekorpset som ble opprettet, samt det største og viktigste av dem.¹⁶ Forsvarsdepartementet så imidlertid ikke bort fra at det kunne bli nødvendig med opprettelse av kvinnekorps også i de to andre forsvarsgrenene, Marinen og Flygevåpenet.

Behovet for arbeidskraft var det viktigste argumentet for en slik fast organisering av kvinnetjenesten. Ved å la kvinnene overta en del

støttefunksjoner, kunne vernepliktige menn frigjøres til stridende stillinger. Mangel på arbeidskraft kan imidlertid ikke alene forklare ønsket om å opprette kvinnekorps i Storbritannia under annen verdenskrig. Norge ble i denne sammenheng trolig også påvirket av britene, som allerede hadde opprettet egne kvinnekorps og pålagt britiske kvinner tjenesteplikt. I motsetning til de britiske kvinnekorpse, skulle imidlertid rekrutteringen til de norske kvinnekorpse i utgangspunktet skje på frivillig basis.¹⁷

Dette prinsippet om frivillighet skulle imidlertid raskt erstattes av et krav om obligatorisk verneplikt for kvinner. Etter bare få uker i sin stilling fremmet major Skiold Brodin, den første sjefen for NKKH, forslag om kvinnelig verneplikt. Forslaget fant raskt grobunn både i Hærens Overkommando, Forsvarsdepartementet og i det britiske forsvarsdepartementet.¹⁸ Det var den sterke etterspørselen etter kvinnelig arbeidskraft som var det avgjørende argumentet bak Brodins initiativ. Brodin hevdet at det var nødvendig å innføre tvungen verneplikt for norske kvinner dersom krigsoppsetningsplanen skulle kunne gjennomføres.

Behovet for kvinnelig arbeidskraft medførte at Regjeringen i London som provisorisk anordning 24. juli 1942 innførte tvungen verneplikt for alle norske kvinner i utlandet mellom 18 og 40 år. Forsvarsdepartementet bestemte at utskrivningen foreløpig skulle begrenses til å gjelde norske kvinner i Storbritannia.¹⁹

Den provisoriske anordningen om tvungen verneplikt for kvinner må kunne beskrives som en forsvarshistorisk milepæl. For første, og hittil eneste gang i historien, ble norske kvinner pålagt verneplikt i Forsvaret og underlagt vernepliktsloven. Utviklingen skjedde imidlertid gradvis. I begynnelsen foregikk rekrutteringen av kvinner mer eller mindre tilfeldig, før Hæren fikk organisert et eget kvinnekorps. Rekrutteringen var først frivillig, for så i juli 1942 å kunne ut i tvungen utskrivning.

Etter hvert som avdelingene ble avviklet i Storbritannia, ble NKKHs personell overført til Norge fra frigjøringen i mai 1945 og utover sommeren og høsten. Den provisoriske anordningen om verneplikt opphørte sammen med de andre provisoriske anordningene 15. juni 1945. I og med at ordningen bare gjaldt for norske kvinner i utlandet, kunne den ikke gjelde etter at disse

kvinnene kom tilbake til Norge. NKKH ble formelt oppløst i juli 1945 og helt avviklet senere på høsten samme år. Da var omkring 500 norske kvinner blitt omfattet av bestemmelsen.²⁰

Hva var årsaken til at Forsvaret i denne perioden tok et slikt initiativ til i sterkere grad å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn? Innføringen av kvinnelig verneplikt må hovedsakelig sees som et personellpolitisk virkemiddel for å tilføre Forsvaret tilstrekkelig arbeidskraft. Likestillingspolitiske hensyn, slik de gjorde seg gjeldende på 1970- og 1980-tallet, kan på denne tiden ikke tillegges forklaringskraft med hensyn til den utviklingen som fant sted. Årsaken til at kvinners verneplikt ble begrenset til Storbritannia, må forklares med at det var størst behov for arbeidskraft her. Videre var ordningen trolig et resultat av påtrykk fra de britiske myndigheter.²¹

De aller fleste krigførende land brukte kvinner som militært personell eller hjelpepersonell tilknyttet de militære styrker under annen verdenskrig. Storbritannia og Norge var således ikke alene om å benytte den arbeidskraftsreserven kvinnene representerte. I de fleste land var det imidlertid frivillig for kvinnene å delta i forsvaret, og de fleste krigførende nasjoner benyttet bare kvinner i ikke-stridende tjeneste. USA var med opprettelsen av frivillige kvinnelige hjelpekorps for hæren og marinen i 1942 et eksempel på dette. Omkring 350 000 kvinner deltok i ikke-stridende tjeneste i det amerikanske forsvaret under annen verdenskrig, noe som var resultat av en større rekrutteringsoffensiv under mottoet "free a man to fight". Mangel på mannlig personell medførte at Tyskland og Sovjetunionen innførte obligatorisk verneplikt eller arbeidsplikt for kvinner i henholdsvis mars 1939 og september 1941. Sovjetunionen benyttet i tillegg kvinner i stridende tjeneste.²²

Ny debatt om kvinnelig verneplikt

Arbeidet med å integrere kvinner i Forsvaret tok imidlertid ikke slutt med oppløsningen av kvinnekorpse i 1945. Allerede året etter ble det opprettet militære kvinnekorps i Hæren, samt fremmet forslag om å pålegge kvinner tvungen arbeids- og verneplikt i fred og å sende frivillige kvinner med militær utdannelse til Tysklandsbrigaden. Den debatten som fulgte i kjølvannet av

disse forslagene var i stor grad preget av en sivil-militær konfrontasjon, der Forsvarets behov for arbeidskraft møtte liten forståelse hos de sivile myndigheter.

K-soldatene og Tysklandsbrigaden

Hærens samband begynte i 1946 å utdanne kvinnelig sanitetspersonell til et eget militært kvinnekorps. Disse kvinnene fikk benevnelsen K-soldater, og opplæringen skjedde på Jørstadmoen ved Lillehammer. Korpset var bygget opp etter mønster av kvinnekorpse i Storbritannia, men rekrutteringen skjedde på frivillig basis. K-soldatene skulle høre direkte under Forsvaret som alt annet militært personell, og de skulle frigjøre mannlig personell til andre oppgaver og slik avhjelpe Forsvarets personellmangel. Forsvarsdepartementet hadde ikke på forhånd bedt om Stortingets samtykke til å starte opplæringen av K-soldatene. Hærens Overkommando støttet imidlertid ordningen, og hadde forståelse for at Hærens samband i større grad enn de øvrige våpengrener i Hæren hadde behov for å nytte kvinner i sine oppsetninger.²³ I begynnelsen var Hærens samband alene i ønsket om å nytte kvinner som militært personell. Etter hvert ble også andre våpen- og forsvarsgrener interessert, og Hærens samband lånte derfor ut deler av sitt kvinnelige personell til disse.²⁴

Forsvaret var godt fornøyd med K-soldatene, og presset stadig frem ordninger som kunne gjøre kvinnetjenesten mer effektiv. Det pågikk imidlertid en strid om det kvinnelige personellet, og denne omhandlet spesielt planene om å sende K-soldater til Tysklandsbrigaden. Forsvarsdepartementet la i september 1946 frem et forslag om at et frivillig kvinnekorps måtte følge den norske kontingenten til Tyskland. Forslaget må sees i sammenheng med at departementet i forbindelse med den såkalte 3-årsplanen av 1946, som ga en oversikt over de retningslinjer departementet ville følge for å gjenreise den militære beredskapen, hadde foreslått at kvinner på frivillig grunnlag skulle kunne tjenestegjøre i visse ikke-stridende stillinger i Forsvaret. Departementet hevdet at et eget kvinnekorps i Tysklandsbrigaden ville bidra til større effektivitet innenfor tjenesteområder som forpleining, kantinevirksomhet og samband, i tillegg til å påvirke avdelingens moral i gunstig retning. Norsk

kvinnelig deltakelse i Tysklandsbrigaden ville ifølge departementet hindre problemer med at soldatene etablerte forhold til tyske jenter. Alle kvinnene skulle få militær utdannelse og fagutdannelse for den tjeneste de skulle utføre.²⁵

Forsvarsdepartementets forslag møtte imidlertid sterk sivil motstand. Det var i stor grad moralske argumenter som lå til grunn for denne. Spesielt sterk var motstanden fra organisasjonen Internasjonal Kvinneliga for Fred og Frihet. Denne hevdet at Stortinget ved å vedta forslaget ville støtte kamouflert bordellvirksomhet i Tysklandsbrigaden.²⁶ Den sterke motstanden medførte at Stortinget i desember 1946 med 80 mot 70 stemmer vedtok at K-soldater ikke skulle sendes til Tyskland og at all militær opplæring av kvinner skulle opphøre inntil spørsmålet om kvinners tjenestegjøring i Forsvaret var fullt utredet. Vedtaket fikk alvorlige konsekvenser for Hærens samband, som raskt måtte reorganisere en tilsvarende øvet mannlig tropp. Tyskere måtte engasjeres til velferdstjenesten. Enkelte kvinner over 40 år, som på grunn av sin høye alder moralsk sett ble betraktet som mindre farlige, ble imidlertid engasjert til kontortjeneste i Tysklandsbrigaden uten militær status.²⁷

Hatledal-utvalget og forslaget om kvinnelig verneplikt i krig og fred

I tilknytning til 3-årsplanen ble det nedsatt et utvalg som hadde som mandat å utrede spørsmålet om kvinners stilling i Forsvaret på bred basis, det såkalte Hatledal-utvalget. Utvalget besto av 13 representanter. Seks av disse var kvinner som i hovedsak var oppnevnt av kvinneorganisasjonene. De øvrige sju utvalgsmedlemmene var menn som representerte de militære myndigheter. Arbeidet i utvalget var i stor grad preget av konsensus, og det var bred enighet om hovedpunktene i innstillingen.²⁸

Hatledal-utvalget leverte sin innstilling 6. juli 1946. Utvalgets flertall anbefalte og tok for gitt at kvinner burde ha tjenesteplikt i krig. På grunn av behovet for å trene kvinnene for de oppgaver de ville bli pålagt i krig, foreslo utvalget at en lov om alminnelig verneplikt og arbeidsplikt for kvinner både i krigs- og fredstid straks måtte vedtas. Kvinners militære verneplikt ble forutsatt avtjent utelukkende i ikke-stridende stillinger, og da spesielt innenfor

sanitet, samband og forpleining. Tvungen arbeidsplikt ble sett som viktig i tillegg til verneplikten, da det ble hevdet at en stor del av befolkningen kunne gjøre bedre nytte for seg i det sivile arbeidsliv enn i Forsvarets militære organisasjon.²⁹ Kvinners tjeneste skulle altså være tvungen, slik som for menn.

Forsvarsdepartementet støttet i store trekk Hatledal-utvalgets flertallsinnstilling, og var positiv til kvinnelig verneplikt og arbeidsplikt både i fred og krig.³⁰ Det kan stilles spørsmål ved hvorfor Forsvarsdepartementet ønsket en slik integrert kvinnetjeneste i Forsvaret i 1946. Det er grunn til å tro at årsaken igjen var mangel på mannlig personell. Det var allerede en rekrutteringssvikt til Forsvaret, og det ble antatt at denne ville forsterkes i årene fremover på grunn av synkende årskull. Historikeren Unni Schau påpeker videre at forslaget om kvinnelig verneplikt, akkurat som opplæringen av kvinnelig militært sambandspersonell, må betraktes som en direkte følge av utviklingen fra krigen. Det var i stor grad de positive erfaringene fra kvinnekorpse i Storbritannia som gjorde det mulig å fremsette et slikt forslag, og kvinnekorpse ble slik et viktig forbilde.³¹ Departementet ønsket imidlertid ikke å ta standpunkt til spørsmålet om tvungen arbeidsplikt og verneplikt for kvinner i fredstid før dette var blitt utredet av Forsvarskommisjonen. I mellomtiden skulle imidlertid 3-årsplanen og Hatledal-utvalgets innstilling behandles i Stortinget.

Stortingets militærkomité var enig med departementet i at det ikke kunne tas noe endelig standpunkt til kvinnelig verneplikt før Forsvarskommisjonen hadde utredet spørsmålet. Et flertall i komiteen, bestående av representanter fra Arbeiderpartiet, Høyre og Norges Kommunistiske Parti, gikk likevel inn for en viss frivillig tjeneste i treårsperioden for å få litt erfaring i spørsmålet, og anbefalte at 300 kvinner årlig skulle få tjenestegjøre i ikke-stridende hjelpetjeneste i Forsvaret. Disse skulle avløse de frivillige lottene i hjelpetjenesten. Komiteens flertall var imidlertid mindre positivt innstilt til kvinner i Forsvaret enn det Hatledal-utvalget og Forsvarsdepartementet var. Militærkomiteens mindretall besto av representanter fra partiene Høyre, Bondepartiet og Venstre. Disse gikk inn for at all militær opplæring av kvinner, med unntak av sanitetspersonell, skulle opphøre inntil spørsmålet om kvinners tjenestegjøring var utredet av Forsvarskommisjonen.

Under stortingsdebatten ble militærkomiteens flertallsinnstilling nedstemt. Bortsett fra de igangsatte kurs, ble det vedtatt at all annen kvinnetjeneste i Forsvaret skulle opphøre inntil videre. Dette innebar at krigstidens positive erfaringer med kvinner i Forsvaret ble satt til side, og at kvinners tjeneste gikk tilbake til den gamle førkrigsordningen.³² Kvinners tjeneste i Forsvaret skulle skje ved tilsetting i sivile stillinger i fred.

Både Forsvarets militære og politiske ledelse led altså nederlag i sine fremstøt for å integrere kvinner i Forsvaret i etterkrigstiden. Hva var årsakene til at en integrert kvinnetjeneste møtte sterk motstand både på Stortinget og i det sivile samfunn? Spørsmålet må besvares ved å ta utgangspunkt i den tradisjonelle rollefordelingen mellom kjønnene. Det ble hevdet at det var mer hensiktsmessig å utnytte kvinners arbeidskraft i det sivile samfunnsliv, og at Forsvaret ikke var stedet for anvendelse av kvinner. Stortingspolitikerne og samfunnet generelt var altså ikke modent til å knytte kvinnene sterkere til Forsvaret etter at krigen var over og forholdene hadde normalisert seg. Videre ble det av enkelte hevdet at en integrert kvinnetjeneste i Forsvaret ville representere en form for militarisering og opprustning det ble ansett som viktig å kjempe imot.

Forsvarskommisjonen av 1946

Forsvarskommisjonen ble oppnevnt i juli 1946 og skulle utarbeide fremtidige retningslinjer for Forsvaret. Under ledelse av Trygve Bratteli, nestformann i Arbeiderpartiet, skulle vernepliktsspørsmålet og kvinners tilknytning til Forsvaret nå få sin endelige avklaring slik Stortinget hadde vedtatt.

Forsvarskommisjonens innstilling ble avgitt i 1949. Denne påpekte at landets vernekraft med hensyn til personell ville bli mindre i årene fremover, og at dette sammen med en eventuell fremtidig krigs totale karakter kunne føre til at det ville bli nødvendig å trekke hele den verne- og arbeidsdyktige befolkningen inn i Forsvaret. Videre antok kommisjonen at utviklingen av moderne stridsmidler ville føre til at skillet mellom militær og sivil virksomhet ble uklart. Dette ville gjøre det nødvendig å benytte seg av arbeidskraftreservene, slik som kvinner og ungdom, samt å dirigere

arbeidskraft over i prioriterte sektorer. For å kunne dekke totalforsvarets samlede personellbehov, ble det derfor sett som nødvendig å gi en særskilt *Lov om alminnelig arbeidsplikt* for menn og kvinner ved krigsutbrudd eller når krig truet.³³ Forsvarskommisjonen ønsket at denne loven måtte "gi adgang til å pålegge menn og kvinner innenfor bestemte aldersgrenser å ta anvist arbeid, til å påby skifte av arbeidsplass og overgang til annet yrke [...]".³⁴

Kommisjonen var av den oppfatning at det i krig eller ved krigsfare også ville være nødvendig å benytte kvinners arbeidskraft i det militære Forsvaret. Det ble hevdet at "nyttning av kvinner i krig i første rekke bør være rettet på deres anvendelse i den sivile industri og i arbeidslivet forøvrig, slik at menn i størst mulig utstrekning kan frigjøres til anvendelse i de militære styrker".³⁵ Videre så kommisjonen det som sentralt at kvinner kunne erstatte menn som tjenestegjorde i ikke-stridende tjeneste i Forsvaret, for slik å frigjøre disse til stridende funksjoner. På bakgrunn av dette foreslo kommisjonen at det ble utarbeidet lovbestemmelser om tjenesteplikt for kvinner i det militære Forsvaret i krig eller ved krigsfare.³⁶ En slik tjenesteplikt for kvinner ville være avhengig av at kvinnene var trent i tjenesten allerede i fred. "Kommisjonen mener derfor at det bør åpnes adgang til i fred - og på frivillig basis - å gi et nærmere begrenset antall kvinner opplæring på de spesielle felter hvor opplæring allerede i fred er nødvendig eller særlig ønskelig [...]".³⁷

Forsvarskommisjonen ønsket altså at kvinner skulle kunne bli pålagt arbeidsplikt både i det sivile og militære forsvaret ved krig eller krigsfare. Hensynet til Forsvarets personellsituasjon var hovedargumentet bak et slikt ønske. Noen alminnelig kvinnelig verneplikt i fredstid etter samme mønster som for menn, var det imidlertid ikke aktuelt å innføre. Forsvarskommisjonens innstilling gikk således på tvers av de anbefalinger som ble gitt av Hatledal-utvalget, som nettopp ønsket at kvinner skulle ha verneplikt *både* i fred og krig.

Behandlingen av Forsvarskommisjonens innstilling ble forsinket på grunn av Norges medlemskap i Atlanterhavspakten i 1949, en alliansetilknytning som til en viss grad endret rammebetingelsene for Norges nasjonale forsvar.³⁸ Først i 1953, etter Koreakrigens avslutning, fikk Stortinget hovedtyngden av Forsvarskommisjonens anbefalinger til behandling.³⁹ Forsvarsdepartementet

ønsket ikke da å fremlegge noe lovforslag, men satset på en mindre ambisiøs prøveordning. Kvinner skulle på frivillig basis kunne søke opptak ved Forsvarets ulike kurs, forplikte seg til å tjenestegjøre i to år som uniformert personell og binde seg til mobiliseringsdisponering i den tjenestegren de fikk spesialopplæring for. Ansvar for rulleføring (registrering) skulle ligge hos Forsvaret. I tillegg foreslo departementet at det skulle opprettes midlertidige stillinger som kvinneinspektører i de tre forsvarsgrenene, og at disse sammen med sjefssøster i Forsvarets sanitet skulle danne Forsvarets kvinnenemnd (FKVN).⁴⁰ Kvinnenemnda skulle være et rådgivende organ overfor både Forsvarsdepartementet og forsvarssjefen, samt gi bestemmelser for kvinnetjenesten.

Militærkomiteen i Stortinget var imidlertid uenig med departementet på en rekke områder i denne saken. I korthet kan en si at komiteen avviste departementets konkrete forslag om en militær kvinnetjeneste, men paradoksalt nok sa ja til å ansette de kvinneinspektører som Forsvaret hadde trengt for å ta seg av denne kvinnetjenesten. I juli 1953 ble militærkomiteens forslag vedtatt av Stortinget.⁴¹ Igjen var Forsvaret og Forsvarsdepartementet pådrivere i en utvikling Stortinget ikke kunne følge. Med opprettelsen av kvinneinspektørstillingene og Forsvarets kvinnenemnd fikk imidlertid de forsvarstilknyttede kvinnene et organ som skulle vise seg å bli sentralt for utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret.

I motsetning til den store uenigheten om kvinnes tilknytning til det militære forsvaret, var det imidlertid bred konsensus om at kvinnene ville være en uunnværlig ressurs i den sivile sektor i krigs- og krisesituasjoner. Kvinnes arbeidspålit i slike situasjoner ble derfor snart lovfestet. Krigsloven av 15. desember 1950 ga regjeringen rett til å utskrive arbeidskraft, både kvinner og menn, til militære og sivile formål, mens sivilforsvarsloven av 17. juli 1953 lovfestet at menn og kvinner mellom 18 og 65 år kunne pålegges tjenestepålit i Sivilforsvaret. Videre ga helseberedskapsloven av 2. desember 1955 myndighetene rett til i krig å pålegge helsepersonell tjenestepålit.⁴² Disse lovene medførte at kvinner måtte regne med å gjøre arbeid innen alle deler av totalforsvaret i en krigs- eller krisesituasjon, bortsett fra militærtjeneste.

Det ble imidlertid oppfattet som et problem hvorvidt kvinnene var forberedt

på de oppgavene de vil bli satt til i en krigssituasjon. Norge manglet dessuten et nasjonalt sivilt beredskapssystem. De ti største kvinneorganisasjonene i Norge dannet på denne bakgrunn i 1951 paraplyorganisasjonen Kvinners Frivillige Beredskap (KFB). KFB skulle arbeide for å registrere kvinner til tjeneste i totalforsvaret. Dette innebar å skape et system for frivillig arbeidskraftberedskap for kvinner, samt samordne medlemsorganisasjonenes beredskapsinnsats.⁴³

Forsvarets kvinnenemnd og kvinneinspektørene

Som nevnt ga stortingsvedtaket i 1953 som viktigste resultat at det ble opprettet en stilling som kvinneinspektør i hver forsvarsgren. Sammen med sjefssøster i Forsvarets sanitet utgjorde disse Forsvarets kvinnenemnd. Kvinneinspektørstillingene ble lagt til personellavdelingen i forsvarsgrenenes overkommandoer, og ble administrativt direkte underlagt personellsjefen. Alle saker som angikk kvinner skulle rådføres med kvinneinspektøren. Fellesspørsmål for alle forsvarsgrener ble behandlet i Forsvarets kvinnenemnd. Kvinneinspektørstillingene forble midlertidige og sivile frem til 1977. I juli 1969 ble det opprettet en fjerde stilling som kvinneinspektør for Heimevernet.⁴⁴ Dette må sees i sammenheng med at Heimevernet nå fikk sin egen stab i den nyopprettede Forsvarets Overkommando.

Forsvarets kvinnenemnd skulle ha i oppdrag å gi forslag til fremtidig rekruttering og opplæring av kvinner til det militære forsvaret. Samtidig skulle den sørge for at den allerede eksisterende kvinnetjenesten, basert på tidligere stortingsvedtak, kom inn i ordnede former.⁴⁵ Nemnda skulle være et rådgivende organ overfor Forsvarsdepartementet og forsvarsgrenenes overkommandoer, fra 1970 Forsvarets Overkommando. Kvinneinspektørene fikk gjennom Forsvarets kvinnenemnd en direkte adgang til den politiske ledelsen som ikke var vanlig under generals nivå, og ble således et viktig organ i utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret. Nemnda kunne legge frem sine saker og synspunkter selv om disse gikk på tvers av forsvarsgrensjefenes og overkommandoenes/Forsvarets Overkommandos oppfatninger.⁴⁶

I november 1955 la Forsvarets kvinnenemnd frem en innstilling om

hvordan kvinnetjenesten i Forsvaret burde tilrettelegges. Denne gikk i korthet ut på at det burde opprettes militære kvinnekorps allerede i fredstid.⁴⁷ De kvinner som var tilknyttet Forsvaret var sivile, og nemnda så en rekke svakheter ved denne ordningen. Særlig var det problematisk at kvinner ikke hadde møteplikt ved mobilisering, samt at det hersket usikkerhet om kvinnes folkerettslige stilling i henhold til Genèvekonvensjonene i en eventuell krigssituasjon. Nemnda hevdet derfor at ordningen ikke var tilfredsstillende for verken Forsvaret eller kvinnene.⁴⁸ De foreslåtte militære kvinnekorpse skulle baseres på frivillighet, og kvinnene skulle kun benyttes i ikke-stridende tjeneste.

Forsvarets kvinneemnds innstilling ble ikke realitetsbehandlet før i november 1956. Forsvarsdepartementet fant da ikke å kunne støtte nemndas forslag, trolig fordi departementet var redd for den politiske belastningen dette ville medføre. I stedet foreslo departementet at kvinnene fortsatt skulle ansettes i Forsvaret med sivil status i fred. Problemet med mobiliseringsplikt skulle løses ved at kvinnene allerede i fred undertegnet en såkalt villighetsavtale med Forsvaret om slik plikt. De som undertegnet slik villighetsavtale skulle utstyres med Forsvarets uniformer. De var dermed sikret samme folkerettslige beskyttelse som mannlig militært personell i en krigssituasjon.⁴⁹ Dette forslaget ble vedtatt av Stortinget i 1957. Forsvarets kvinneemnd fikk altså ikke gjennomslag for sitt ønske om opprettelse av militære kvinnekorps, til tross for at Forsvarets fagmilitære ledelse støttet forslaget.

Med stortingsvedtaket i 1957 var grunnlaget for den såkalte KIF-tjenesten lagt. Det følgende vil gi en oversikt over utviklingen av KIF-tjenesten i 1950-årene, samt i korthet skissere rammebetingelsene for denne kvinnetjenesten.

KIF-tjenesten

Betegnelsen KIF sto for "Kvinner i Forsvaret", og inkluderte kvinner, med unntak av sykepleiere, som hadde undertegnet avtale med Forsvaret om fremmøte ved mobilisering. Tilsvarende ble betegnelsen SIF, "Sykepleiersker i Forsvaret", brukt om autoriserte sykepleiere.⁵⁰ Det er viktig å merke seg at disse kvinnene hadde sivil status. KIF-tjenesten vokste frem som resultat av

en rekke små skritt. Først i 1965 ble alle enkelthetene i tjenesten samlet i et felles bestemmelsesverk for kvinner i Forsvaret.⁵¹

KIF-personellet ble inndelt i to grupper; KIF-yrkespersonell og KIF-reservepersonell. KIF-yrkespersonell betegnet de kvinner som hadde sitt daglige virke i Forsvaret, mens KIF-reservepersonellet betegnet de kvinner som ble tilført Forsvaret utenfra ved mobilisering og som til dels tjenestegjorde i Forsvaret under øvelser i fred.⁵² I daglig tjeneste var KIF-yrkespersonellet som nevnt sivil. Når personellet ble iført militær uniform under øvelser, kurs og i krig, ble det betegnet som militært personell med de rettigheter og plikter det innebar. Også KIF-reservepersonell fikk militær status fra det tidspunkt det ble mobiliseringsdisponert. Av de omkring 2500 sivilt ansatte kvinnene i Forsvaret i 1967, hadde bare omkring 850 undertegnet avtale om fremmøte ved mobilisering som KIF-personell. En viktig årsak til dette var at mange av kvinnene aldri hadde fått orientering om KIF-ordningen. Mange avdelingssjefer var redde for å miste sitt kvinnelige personell dersom kvinnene ble konfrontert med fremmøtekravet. Andre undertegnet ikke villighetsavtalen på grunn av mindreårige barn, høy alder eller dårlig helse.⁵³

KIF-personellet inngikk ikke i egne kvinnekorps, men utgjorde en integrert del av den avdeling det tjenestegjorde ved. Disponeringen av KIF-personellet ble imidlertid begrenset av to forhold; det kunne ikke nyttes i stridende tjeneste, og kvinnene ville bli disponert ut fra sine faglige kvalifikasjoner. KIF-yrkespersonell skulle fortrinnsvis fortsette i den tjenesten de utførte i fred, mens KIF-reservepersonell skulle utføre tjeneste de var spesielt trent for i fred eller tjeneste som var i overensstemmelse med deres sivile faglige kvalifikasjoner. Det var et mål at kvinnene skulle frigjøre menn til stridende stillinger.⁵⁴

KIF-personellet hadde egne gradsbevisninger og distinksjoner. Gradene var de samme som for menn, men med prefikset *kif* foran, for eksempel kifsersjant. Det var imidlertid sterk diskusjon omkring gradsbevisningene. I 1962 bestemte Forsvarsdepartementet at kif-prefikset bare kunne benyttes i krig, og at kvinnene i fred skulle bruke egne betegnelser slik som kif-leder og lignende. En av årsakene til dette var ifølge Værnø og Sveri at departementet ikke ønsket å etablere en ordning som kunne skape uro og misnøye i eller utenfor

Forsvaret. Først i 1968 bestemte departementet at fredsbenevnelsene skulle falle bort.⁵⁵

Fra høsten 1962 fikk Forsvaret en fast utdanningsordning for KIF-personellet. Det ble iverksatt en militær opplæring som var felles for hele Forsvaret. I tillegg til dette kunne det gis egen fagopplæring av den enkelte forsvarsgrens faginstans. KIF-yrkespersonellet måtte gjennomgå en tre ukers lang grunnopplæring. Det KIF-personell som var mobiliseringsdisponert som befal fikk i tillegg et fire ukers befalskurs. På frivillig basis kunne KIF-personellet dessuten gjennomgå repetisjonskurs og vinterkurs, samt delta på Hærens brevskole.⁵⁶ Det var en grunnleggende retningslinje at kvinner kun skulle benyttes til uvæpnet tjeneste i ikke-stridende mobiliseringsstillinger.

Stortingsvedtaket av 1957 og de erfaringer som ble gjort med hensyn til KIF-tjenesten, skapte en del usikkerhet i Forsvaret omkring disponeringen av det kvinnelige personellet. I et skriv til Forsvarsdepartementet i 1967 ga Forsvarets kvinnenemnd en oppsummering av de erfaringer den hadde høstet de siste ti årene med hensyn til kvinners tjenestegjøring i Forsvaret. Bakgrunnen for dette initiativet var at nemnda fant det vanskelig å utbygge KIF-tjenesten videre innenfor den ramme som ble satt ved stortingsvedtaket av 1957, og at den så en rekke svakheter ved den eksisterende ordningen. Særlig ble det fremhevet som en svakhet at tjeneste ved mobilisering var frivillig. Bare en tredjedel av de ansatte kvinnelige funksjonærer hadde undertegnet avtale om fremmøte ved mobilisering. De resterende to tredjedeler ble forutsatt å forlate sitt arbeid i Forsvaret. Nemnda påpekte at det ville være svært uheldig for Forsvaret at en så stor andel av personellet ville forlate sitt arbeid når det virkelig ble behov for dem. Dessuten var møteplikten til de mobiliseringsdisponerte kvinnene ikke lovhjemlet, slik at den juridiske holdbarheten av deres villighetserklæring var usikker.⁵⁷

Videre ble det pekt på som en stor svakhet at ordningen gjorde det umulig å innarbeide KIF-tjenesten som en integrert og akseptert del av Forsvaret i fred. Nemnda hevdet at militært mannlig personell kun anerkjente annet militært personell som en faktisk del av Forsvarets organisasjon. Kvinnene påtok seg altså en rekke forpliktelser uten å høste virkelig anerkjennelse som en del av Forsvaret. Ordningen innebar også at en stor del av kvinnene ville møte til

mobilisering uforberedt på grunn av mangel på opplæring i fred.⁵⁸

Forsvarets kvinnenemnd påpekte videre svakheten ved at kun de tre kvinneinspektørene skulle administrere og lede KIF-tjenesten. Nemnda hadde ikke noe underordnet personell som kunne avlaste disse i deres arbeid. Samtidig medførte ordningen at Forsvarets kvinnenemnd satt med det reelle ansvar for kvinnetjenesten i Heimevernet uten å ha noen kvinneinspektør for Heimevernet.⁵⁹ En slik stilling ble som nevnt opprettet først i 1969.

På bakgrunn av disse uttalelser fastslo Forsvarets kvinnenemnd at KIF-tjenesten ikke fungerte effektivt, og at verken Forsvaret eller kvinnene var tjent med den eksisterende ordningen. Nemnda konkluderte med at den anså etableringen av militære kvinnekorps i fred som eneste måte å få KIF-tjenesten inn i effektive og forsvarlige former.⁶⁰ Den fastholdt med andre ord synspunktene i sin innstilling fra 1955. Ett år senere, i juli 1968, henstilte Forsvarets kvinnenemnd til forsvarssjefen om å medvirke til at KIF-tjenesten ble revurdert. Videre foreslo nemnda at det ble oppnevnt et utvalg bestående av personer som objektivt og uholdt skulle vurdere kvinnetjenesten i Forsvaret på nytt.⁶¹ Forsvarets kvinnenemnd tok også saken direkte opp med forsvarsminister Otto Grieg Tidemand (H) under hans besøk ved et KIF-befalskurs på Vealøs i 1969. Forsvarsministeren skal her ha vært rystet over det lave antall mobiliseringsdisponerte kvinner i Forsvaret, og ha fått forståelse for kvinneinspektørenes krav om en revurdering av KIF-tjenesten.⁶²

Alle forsvarsgrenene var enige i at kvinnetjenesten i Forsvaret burde revurderes, noe som særlig hadde sin bakgrunn i usikkerheten omkring kvinnes mobiliseringsdisponering.⁶³ Luftforsvarets Overkommando påpekte overfor Forsvarsdepartementet at forsvarsgrenen av beredskapsmessige grunner i lang tid hadde hatt betenkeligheter med å ansette kvinner i sambandstjeneste og operasjonstjeneste fordi bare omkring en tredjedel av kvinnene ble forventet å undertegne avtale om tjeneste ved mobilisering. Luftforsvaret så det i likhet med Forsvarets kvinnenemnd som svært viktig at det personell som tjenestegjorde i fred fortsatte i sin stilling ved mobilisering. Nettopp sambandstjeneste og operasjonstjeneste omfattet dessuten oppgaver som Luftforsvaret hevdet at med fordel kunne utføres av kvinner. På denne bakgrunn ba Luftforsvarets Overkommando departementet vurdere om ikke

tiden nå var moden for også i fredstid å gi militær status til kvinner som tjenestegjorde i Forsvaret.⁶⁴

Vi ser altså at KIF-tjenesten i Forsvaret hadde en rekke svakheter. Særlig hersket det usikkerhet omkring den juridiske holdbarheten av kvinnes avtale med Forsvaret om mobiliseringsdisponering. I tillegg kom problemer i forbindelse med kvinnes folkerettslige beskyttelse etter Genèvekonvensjonene, da de ikke hadde militær status. Forsvarets kvinnesnemnd hadde ønsket opprettelse av militære kvinnekorps helt siden 1955. Først mot slutten av 1960-tallet begynte nemnda å vinne gehør for sine ideer.

Svakheter ved KIF-tjenesten resulterte i at Regjeringen ved kongelig resolusjon 23. januar 1970 nedsatte et utvalg til å revurdere kvinners tjeneste i Forsvaret, det såkalte Nygaard-utvalget. Utvalget leverte sin innstilling i 1973, og med denne var grunnlaget lagt for en langt større integrasjon av kvinner i Forsvaret.

Oppsummering

Perioden fra før annen verdenskrig og frem til begynnelsen av 1970-tallet var preget av at kvinners tilknytning til Forsvaret i stadig sterkere grad ble formalisert. Etableringen av de mange kvinneorganisasjonene i mellomkrigstiden dannet grunnlaget for kvinners aktive innsats i motstandsarbeidet under krigshandlingene i Norge. Gjennom en provisorisk anordning ble norske kvinner bosatt i Storbritannia pålagt tvungen verneplikt i perioden 1942 til 1945. Forsvarets og totalforsvarets personellbehov forklarer i stor grad hvorfor ordningen ble innført. Verken før eller siden har norske kvinner blitt pålagt slik militær verneplikt.

Den umiddelbare etterkrigstid var preget av en debatt om hvorvidt kvinner burde pålegges militær verneplikt i Forsvaret også i fredstid. Både Forsvarets fagmilitære ledelse og Forsvarsdepartementet ønsket i denne fasen at kvinner skulle bli pålagt militær verneplikt også i fred, for slik å trene og forberede dem til den tjeneste de ble forutsatt å måtte utføre i krig. Det var mangel på mannlig personell som var det viktigste argumentet bak ønsket om i sterkere grad å

integrere kvinnene i Forsvaret.

Blant politikerne på Stortinget møtte imidlertid dette forslaget motstand, noe som synliggjør at spørsmålet om kvinners tilknytning til Forsvaret i stor grad var en sivil-militær konfliktlinje i perioden. Heller ikke Forsvarskommisjonen av 1946 anbefalte kvinnelig verneplikt i fredstid. Behandlingen av kommisjonens innstilling i 1953 medførte imidlertid at kvinner fikk adgang til på frivillig basis å søke opptak ved Forsvarets ulike kurs, samt rett til å binde seg til mobiliseringsdisponering. I løpet av 1950-årene vokste KIF-tjenesten frem.

Hvorfor fikk ikke Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse, samt Forsvarets kvinnesnemnd, gjennomslag for sine krav om en integrert kvinnetjeneste i Forsvaret i denne første fasen? Den viktigste årsaken synes å være at stortingspolitikere og samfunnet generelt ikke var modent for å knytte kvinnene sterkere til Forsvaret, da en slik ordning ville bryte med det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret som preget perioden.⁶⁵ Hensynet til Forsvarets personellsituasjon var ikke argument tungtveiende nok i denne sammenheng. Forsvarets kvinnesnemnd hadde fremmet kravet om å gi kvinner militær status i Forsvarets fredsorganisasjon allerede i 1955. Først femten år senere, etter at kvinnesak og likestilling ble satt på den samfunnspolitiske dagsorden mot slutten av 1960-årene, vant nemnda gehør for at en vurdering av kvinnetjenesten var hensiktsmessig. Årsakene til disse endrede rammebetingelsene for kvinnetjenesten må altså i hovedsak søkes i strukturelle forklaringsfaktorer, og vil behandles i de neste kapitler.

Kapittel 3

Fase II: 1970-1980

Likestillingskamp i Forsvaret som politisk initiativ

Dette kapittelet behandler de endringene kvinnetjenesten i Forsvaret gjennomgikk i løpet av 1970-årene, og dekker således den andre fasen på veien mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret. Fra å ha vært sivilt tilsatte og forholdsvis løst integrert i Forsvaret i hele etterkrigstiden, ble kvinnene i denne perioden inkorporert i Forsvaret med militær status i likhet med menn, og kvinnetjenesten ble i større grad institusjonalisert. Debatten omkring hvorvidt kvinner skulle integreres i Forsvaret på lik linje med menn var konfliktfylt, spesielt i forholdet mellom Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse. Også på politisk side fantes imidlertid en konfliktlinje mellom blant annet fredsbevegelsen og deler av kvinnebevegelsen. Dette kapittelet vil først behandle Nygaard-utvalgets innstilling og den fagmilitære vurderingen av problemstillingene knyttet til integrasjon av kvinner i Forsvaret. Deretter belyses den politiske debatten.

Nygaard-utvalget og de fagmilitære forutsetningene

Utvalget for å vurdere kvinnetjenesten i Forsvaret ble oppnevnt av Forsvarsdepartementet ved kongelig resolusjon 23. januar 1970.⁶⁶ Det var to hovedårsaker til at utvalget ble nedsatt. Kvinner utførte en rekke sentrale funksjoner i Forsvarets fredsorganisasjon, og resolusjonen påpekte at kvinner ville komme til å utgjøre en viktig arbeidskraftressurs også i en beredskaps- eller krigssituasjon. Ledelsen i Forsvarsstaben og forsvarsgrenene hevdet at den inneværende ordning ikke var tilfredsstillende når det gjaldt å legge forholdene til rette for en hensiktsmessig anvendelse av det kvinnelige personellet. Problemstillingen var sentral, særlig tatt i betraktning Forsvarets begrensede personellressurser.⁶⁷

Videre hadde Forsvarets kvinneemnd gjentatte ganger påpekt overfor Forsvarsdepartementet en rekke svakheter ved den eksisterende ordning for kvinnetjenesten i Forsvaret.⁶⁸ I tillegg innebar etableringen av Forsvarets Overkommando i 1970 økt integrasjon mellom de tre forsvarsgrenene og Heimevernet. Det ble sett som sentralt å vurdere hvorvidt organisasjonsendringen og den økte integrasjonen burde få konsekvenser for organiseringen av KIF-tjenesten og dens organisasjonsmessige innpassing i Forsvarets Overkommando.⁶⁹

Formann i utvalget var generalmajor Herluf Nygaard fra Heimevernet, og det vil heretter bli kalt Nygaard-utvalget. Utvalget var ikke noe rent fagmilitært utvalg, men besto av representanter fra både det militære forsvar og det sivile samfunn. Dette vitner om et ønske om å gi behandlingen av kvinnetjenesten i Forsvaret en så bred basis som mulig. Videre hadde det sin årsak i at de spørsmål som skulle drøftes gikk utover det fagmilitære området. De øvrige utvalgsmedlemmene var stortingsrepresentantene Finn Kristensen (AP) og Ola Kveli (V), Trude Støve, leder i Norges Lotteforbund, og Elisabeth Sveri, kvinneinspektør i Hæren. Orlogskaptein Jan Bjarkøy ble oppnevnt som sekretær.⁷⁰

Nygaard-utvalgets mandat var å utarbeide forslag til en ordning som ga mulighet for en effektiv utnyttelse av kvinner til ikke-væpnet tjeneste i Forsvarets krigsorganisasjon. Videre skulle utvalget vurdere organiseringen av KIF-tjenesten og dennes plassering innen Forsvarets Overkommando, samt eventuelle andre spørsmål utvalget mente ville ha betydning for kvinners tjenestegjøring i Forsvaret.⁷¹ Utvalget avga sin innstilling til Forsvarsdepartementet 30. april 1973. Utvalgets medlem Sveri dissenterte i en del av forslagene. Utvalgsarbeidet var således preget av motsetninger og konflikt mellom Sveri og de øvrige utvalgsmedlemmene. I hovedsak var utvalgsarbeidet preget av to motpoler, der Sveri sto i opposisjon til Støve, Nygaard og Bjarkøy.⁷²

Forslag om å åpne all ikke-stridende tjeneste i Forsvaret for kvinner

Det var innad i Nygaard-utvalget bred enighet om at kvinner kunne avløse mannlig personell i en rekke mobiliseringsstillinger. På bakgrunn av et ønske om å opprettholde forsvarsviljen i befolkningen, ble det videre ansett som sentralt at forholdene ble lagt til rette på alle områder slik at kvinnene fikk følelse av at de var ønsket i Forsvaret.⁷³ Den inneværende organisering av kvinnetjenesten i Forsvaret, basert på stortingsvedtaket av 1957, hadde, het det, en rekke svakheter som gjorde disse målsetningene vanskelige å gjennomføre.

Utvalget ønsket altså en økt integrasjon av kvinnetjenesten slik at kvinner langt på vei kunne få de samme muligheter, og dermed også plikter, som Forsvarets mannlige personell. På denne bakgrunn fremhevet utvalget prinsippet om at kvinner og menn måtte likestilles ved utdanning og ansettelse i Forsvarets fredsorganisasjon til uvæpnet tjeneste i ikke-stridende stillinger, men dette uten å foreslå alminnelig verneplikt for kvinner.⁷⁴ Kvinner skulle etter utvalgets forslag ikke få felles militær opplæring med menn, men ha egne kurs slik som under den eksisterende ordningen. Videre foreslo utvalget at Forsvarets kvinneemnd skulle oppløses og erstattes av et Forsvarets kvinneråd. Det skulle bestå av medlemmer fra organisasjoner tilknyttet Kvinners Frivillige Beredskap, et balansert antall KIFer og lotter, samt eventuelt medlemmer fra statsinstitusjoner slik som Likestillingsrådet. Dette ville gi kvinnene medansvar og en rådgivende funksjon.

Videre vurderte flertallet i utvalget det slik at en enhetlig og koordinert ledelse av kvinnetjenesten bare kunne oppnås gjennom Forsvarets Overkommando. Kvinnetjenesten burde ledes av én kvinneinspektør med grad oberst eller oberstløytnant og integreres i Forsvarets Overkommandos fellesstab, sorterende direkte under stabssjefen.⁷⁵ De fire kvinneinspektørstillingene i forsvarsgrenene og Heimevernet skulle etter flertallets oppfatning altså utgå. Utvalgets representant Sveri var uenig i dette forslaget, og ønsket å beholde de fire kvinneinspektørene i forsvarsgrenene og Heimevernet. Hun betraktet det som uheldig for integreringen å fjerne

kvinneinspektørene fra de respektive forsvarsgrensstaber, da dette kunne føre til at de ville miste kontakten med forsvarsgrenen eller Heimevernet.⁷⁶

Hva var bakgrunnen for Nygaard-utvalgets forslag om å åpne all ikke-stridende tjeneste i Forsvaret for kvinner, og hvilke forutsetninger ble lagt til grunn for utvalgets innstilling? Det fremstår som klart at det i hovedsak var fagmilitære, personellpolitiske vurderinger som lå til grunn for utvalgets anbefalinger. I denne forbindelse ble ønsket om å avhjelpe Forsvarets personellmangel tillagt stor vekt. Det var bred enighet i utvalget om at det var behov for kvinner i Forsvaret. Dersom kvinnene skulle være i stand til å gjøre en innsats for Forsvaret ved beredskap, mobilisering og i krig, måtte imidlertid deres tjeneste systematisk forberedes i fred. Dessuten måtte tjenesten være slik at kvinnene ble gitt den best mulige folkerettslige beskyttelse innen rammen av internasjonale avtaler og konvensjoner.⁷⁷ Her var særlig Genèvekonvensjonene av 1949 om krigens folkerett sentrale. Videre ble det ansett som en svakhet ved den eksisterende KIF-tjenesten at kun et fåtall på omkring 650 kvinner var registrert som KIF-reservepersonell, mens Forsvaret på denne tiden kunne disponere omkring 5000 kvinner av denne kategori i sin krigsorganisasjon.

Debatten om Norges Lotteforbunds rolle

Det punkt i innstillingen som var gjenstand for størst debatt under arbeidet i Nygaard-utvalget, var spørsmålet om Norges Lotteforbunds (NLF) rolle. Konflikten omhandlet spørsmålet om Norges Lotteforbunds organisasjonsmessige tilknytning, men må som den øvrige debatten i stor grad også sees i lys av generelle personellpolitiske vurderinger.

Norges Lotteforbund er en sivil organisasjon som på denne tiden var viktigste rekrutteringskilde for KIF-reservepersonell. Utvalgets flertall ønsket en omorganisering av NLF, der lottene skulle inkorporeres som en integrert del av Forsvarets kvinnetjeneste. NLFs sekretariat skulle overføres til Forsvarets Overkommando der det skulle underlegges Forsvarets kvinneinspektør. De mobiliseringsdisponerte medlemmene av NLF, de såkalte a-lottene, ble forutsatt å inngå i Forsvarets KIF-personellstyrke. Resten av Norges

Lotteforbunds medlemmer skulle som tidligere forbli sivile medlemmer av organisasjonen. Bakgrunnen for ønsket om en slik integrasjon var blant annet å markere at Forsvaret burde bygge på den frivillige innsatsviljen. Like viktig var imidlertid ønsket om å skaffe Forsvaret tilstrekkelig kvinnelig personell, da lottene utgjorde Forsvarets viktigste kvinnelige rekrutteringsgrunnlag.⁷⁸

Utvalgets representant Sveri var sterkt uenig i forslaget om innpassingen av Norges Lotteforbund i Forsvarets fredsorganisasjon. Hun uttalte at Norges Lotteforbund var en sivil organisasjon som skulle dyktiggjøre kvinner for tjeneste i og for Forsvaret, men anså det eiendommelig at Forsvaret skulle trekke ledelsen av en sivil organisasjon inn i sitt kommandoapparat og dermed direkte styre sivile medlemmer.⁷⁹ Videre påpekte hun problemene omkring Forsvarets mulighet til å kontrollere medlemmene av NLF og dirigere dem til beste for Forsvaret, dette spesielt tatt i betraktning av at mange av medlemmene var antatt å være i høy alder, 70 år og eldre. Sveri pekte også på betydningen av eksistensen av en frittstående kvinneorganisasjon uavhengig av Forsvaret som skulle arbeide for å opprettholde forsvarsviljen i befolkningen, og stilte seg uforstående til flertallets forslag.⁸⁰

Med Nygaard-utvalgets innstilling var grunnlaget lagt for økt integrasjon av kvinner i militære ikke-stridende stillinger i Forsvaret også i fredstid. Hvordan ble innstillingen mottatt av de ulike høringsinstansene? Det følgende vil vise at spørsmålet om kvinners tjeneste i Forsvaret i stor grad fulgte en sivil-militær konfliktlinje på 1970-tallet. Forsvarets fagmilitære ledelse vektla hovedsakelig forsvarspolitiske og personellpolitiske hensyn i sin vurdering av problemstillingen, mens likestillingspolitiske aspekter ble lagt til grunn for den politiske debatten omkring dette spørsmålet. 1970-årenes debatt om kvinners tilknytning til Forsvaret skilte seg dermed fra debatten slik den fant sted i den umiddelbare etterkrigstiden.

Forsvaret som likestillingsarena eller kvinner som arbeidskraftreserve?

Forsvarets fagmilitære ledelse vurderte i hovedsak spørsmålet om kvinnetjenesten i forhold til tre faktorer; hensynet til avdelingenes stridsevne, hensynet til den økonomiske situasjonen og hensynet til Forsvarets personellsituasjon. I motsetning til debatten om kvinners tjeneste i Forsvaret under og umiddelbart etter annen verdenskrig, da Forsvaret tok initiativ til en utvikling stortingspolitikkerne ikke kunne følge, var Forsvaret i stor grad skeptisk eller negativ til økt integrasjon av kvinnetjenesten gjennom hele 1970-tallet. Spesielt to faktorer ble grunnlagt som bakgrunn for denne holdningen. For det første gjorde det seg gjeldende en forestilling om at kvinners svakere fysiske styrke måtte medføre en begrensning på deres muligheter til militær deltakelse i Forsvaret, da stridsevnen ellers ville bli svekket. Dette argumentet var spesielt fremtredende i Hæren, og da særlig i de stridende våpengrenene. Ved Hærens våpentekniske korps på Helgelandsmoen ved Hønefoss ble kvinner ansett for å kunne innpasses med godt utbytte selv med de relativt store lettelser enkelte kvinner ville måtte få. Det ble imidlertid hevdet at en "alltid [ville] skape det svakeste leddet i en avdeling ved den kvinnelige deltakelse".⁸¹ Årsaken til at Hæren i større grad enn de øvrige forsvarsgrener uttrykte bekymring for avdelingenes stridsevne ved økt kvinneintegrasjon, må blant annet søkes i at kravene til fysisk styrke trolig var noe større i Hæren enn i Sjøforsvaret og Luftforsvaret.

For det andre ble det hevdet at stramme økonomiske rammebetingelser og forlegningsmessige hensyn også talte mot en økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Ønsket om rasjonalisering og stillingsreduksjon medførte liten forståelse for en integrert kvinnetjeneste, som kun ble oppfattet som "et supplement til Forsvaret forøvrig".⁸² Problemene knyttet til forlegning av det kvinnelige personellet ble tidvis vurdert til å være så store at integrasjonen av kvinner burde vente. Videre ble det påpekt at frivillig kvinnelig personell ikke måtte mobiliseringsdisponeres til fortrengsel for kvalifisert vernepliktig mannlig personell.⁸³ Personellstaben i Forsvarets Overkommando understreket dessuten at "en tror neppe at det i Stortinget i dag - eller for den saks skyld

blant den norske befolkningen for øvrig - er noen endring på det syn som lå til grunn for vedtaket [i 1957]⁸⁴. Værnø og Sveri har i *Kvinnenes forsvarshistorie* påpekt at også befalsorganisasjonene var negative til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Dette hadde sammenheng med en bekymring for økt konkurranse om de beste skoletilbudene og arbeidsplassene.⁸⁵ Det har ikke vært mulig å finne indikasjoner som bekrefter et slikt syn. Slik det senere vil bli gjort rede for, var tvert imot befalsorganisasjonene mot slutten av 1970-tallet pådrivere i utviklingen for å utvide tjenesteområdet for kvinner i Forsvaret.

Begrenset økonomi var også Forsvarets Overkommandos viktigste argument mot å la kvinneinspektørene få delta på møter i NATOs kvinnekomité.⁸⁶ Ingen norske representanter fikk delta på de årlige møter til kvinnekomiteen i Brussel på midten av 1970-tallet. Norge var dermed et av de få landene ved siden av Frankrike som på denne tiden ikke prioriterte deltakelse på slike møter i NATOs regi. Frankrikes fravær skyldtes et ønske om å vurdere sin deltakelse i kvinnekomiteen fra gang til gang, noe som trolig hadde sin bakgrunn i landets spesielle stilling innenfor NATO-alliansen. Som et ledd i å understreke sin uavhengighet, trakk Frankrike seg ut av det militære samarbeidet i NATO i 1966.⁸⁷ Det er grunn til å anta at Forsvarets Overkommandos negative holdning til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret var medvirkende årsak til at deltakelse i kvinnekomiteen ikke ble prioritert fra norsk side. Det økonomiske hensynet blir dermed å betrakte som et vikarierende argument. Det synes ikke sannsynlig at det ville medføre betydelige utgifter å sende én kvinnelig representant til møte i Brussel én gang årlig.⁸⁸

Hensynet til avdelingenes stridsevne og Forsvarets økonomiske situasjon var altså de viktigste fagmilitære argumentene mot å økende grad å integrere kvinner i Forsvaret. Finnes det imidlertid også andre faktorer som kan forklare Forsvarets skepsis i denne sammenheng? Det følgende vil vurdere om årsaken til Forsvarets negative holdning til integrasjon av kvinner i organisasjonen i større grad bør søkes i bakenforliggende variabler og særtrekk ved det militære systemet.

“The military mind”

Det militære systemet er ifølge de amerikanske militær sosiologene Samuel P. Huntington og Morris Janowitz kjennetegnet ved en mannsdominert “military mind”.⁸⁹ Dette begrepet henviser til eksistensen av en distinkt militær kultur, bestemte militære personlighetstrekk og spesielle kjennetegn ved militær tenkemåte. Det ligger implisitt at disse trekk skiller offiseren og Forsvaret fra samfunnet for øvrig. Den tyske militærhistorikeren Stig Förster har påpekt at det er karakteristisk for en slik militær tenkemåte å vurdere verden ut fra en militær synsvinkel. Internasjonale relasjoner og politiske, sosiale og økonomiske problemstillinger blir redusert til sine militære komponenter.⁹⁰ Ifølge Huntington er “the military mind” videre kjennetegnet ved disiplin, rigiditet og tro på vitenskap. Verdier som fleksibilitet og toleranse er i mindre grad fremtredende. I tillegg er den militære kultur preget av en sterk grad av autoritet i myndighetsutøvelsen og stor “krigervilje”, noe som igjen vil medføre at offiseren kan være tilbøyelig til å støtte en aggressiv nasjonal politikk og en hierarkisk samfunns- og kommandostruktur.⁹¹ Det militære system er preget av at offiserene i stor grad deler de samme holdninger og oppfatninger, idet “people who act the same way over a long period of time tend to develop distinctive and persistent habits of thought”.⁹² Den britiske militærhistorikeren Michael Howard har videre hevdet at:

*The sceptical, inquiring, implacably agnostic spirit of the scientist [...] is not the normal cast of mind in the military profession. The disciplined acceptance of traditional values and of traditional solutions is the natural product of a military environment, and the problem of combining this attitude with the scientist's scepticism and agnosticism lies at the root of military education and of military training at every level.*⁹³

“The military mind” er trolig i stor grad et resultat av en kulturell tradisjon med mannen som kriger. Det militære forsvar har historisk sett vært en mannsdominert institusjon, sterkt preget av det tradisjonelle

kjønnsrollemønsteret. Det militære idealbildet har vært forbundet med typiske maskuline verdier slik som blant annet aggressivitet, utholdenhet, mot og fysisk styrke. Dette er idealer som passer dårlig overens med det klassiske bildet av kvinnen som et fredelig vesen og representant for de myke verdier. En integrasjon av kvinner i Forsvaret ville således bryte med de etablerte rolleforventningene for de to kjønn.⁹⁴ Den amerikanske sosiologen Christine L. Williams hevder at "women are discriminated against in the military because of its close association with masculinity"⁹⁵ og at dette vil fortsette så lenge menn oppfatter Forsvaret som upassende for kvinner. Hun hevder videre at årsaken til at menn inntok en skeptisk holdning til kvinner i Forsvaret i stor grad må søkes nettopp i forholdet mellom maskulinitet og femininitet. Dersom kvinner fysisk sett klarte å utføre arbeid som tradisjonelt var blitt oppfattet som mannsarbeid, ville menns maskulinitet og dermed hele deres identitet bli trukket i tvil.⁹⁶ Teolog Kristin Molland Norderval har påpekt at kvinners femininitet også var en av årsakene til Den norske kirkes motstand mot kvinner i kirkelige posisjoner, spesielt som prester. Sosiolog Lise Tørnby hevder at motstanden mot kvinnelige prester kom fra både kirkens menn og andre kvinner tilknyttet kirken. Akkurat som Forsvaret, har Den norske kirke vært en mannsdominert institusjon. Først i 1956 fikk kvinner mulighet til å bli prester, og i 1961 ble den første kvinnelige prest ordinert. Den første kvinnelige biskop ble ordinert i 1993. Som i Forsvaret, var institusjonaliseringen av likestillingspolitikken på slutten av 1970-tallet en viktig årsak til at kvinnebevegelsen i Den norske kirke ble mobilisert. Andelen kvinnelige prester var lav på hele 1970- og 1980-tallet. I 1970 var kvinneandelen i Den norske kirke på 5,4 prosent, mens den i 1983 hadde steget til 15,3 prosent. Kvinneandelen i Den norske kirke var imidlertid i hele perioden høyere enn i Forsvaret.⁹⁷

Sosiolog Christin Thea Wathne og forsker Jorunn Hesjedal har påpekt at nettopp argumentet om kvinners svakere fysiske yteevne også var politiets hovedargument mot å likestille kvinner i etaten.⁹⁸ Uten å foreta for sterke generaliseringer, kan det altså synes som om det har vært en tendens til at kvinner som brøt seg vei inn i tradisjonelt mannsdominerte og fysisk krevende yrker ofte møtte motstand fra sine mannlige kolleger. Det er for øvrig verdt å

merke seg at med likestillingsloven som tok til å gjelde fra mars 1979, ble forskjellsbehandling mellom kjønnene begrunnet ut fra forskjeller i fysisk styrke, ikke tillatt. En kvinne som søkte tungt fysisk arbeid skulle ikke kunne avvises bare fordi hun var kvinne.⁹⁹ Forsvaret ble imidlertid unntatt fra denne loven.

Sosiolog Anne-Grethe Backe-Hansen Stenvik har videre påpekt at kvinne deltakelse i Forsvaret kunne innebære et sosialpsykologisk press mot mannen, da beskyttelse av kvinner og svake har vært en betydelig motivasjonsfaktor for soldaten i hans arbeid. Kvinner har som et resultat av dette spilt en viktig rolle som legitimeringsgrunnlag for Forsvaret.¹⁰⁰ General Herman Fredrik Zeiner-Gundersen, forsvarssjef i perioden 1972 til 1977, har understreket at nettopp disse følelesesmessige aspektene var viktige underliggende årsaker til at Forsvaret i 1970-årene i stor grad var skeptisk til integrasjon av kvinner, særlig i de stridende stillinger.¹⁰¹

Det er nærliggende å tro at Forsvarets hierarkiske organisasjonsstruktur kan ha bidratt til å forsterke den mannsdominerte militære kulturen. Hierarkier er kjennetegnet ved at koordineringen er ivaretatt gjennom kommandoprinsippet.¹⁰² Beslutningsmyndigheten går ovenfra og ned, der menige og befal på de lavere nivåer i hierarkiet er forpliktet til å utføre ordre gitt av høyere grads offiserer. I tillegg ligger det innebygd i en hierarkisk struktur bestemte regler for avansement, og der ønsket om å avansere i gradene blir en viktig drivkraft og motivasjonskilde i yrkesutøvelsen. Offiserens mulighet for avansement, særlig i det høyere gradssjikt, avhenger i stor grad av at han støtter den sittende ledelses politikk og står for verdier og holdninger som samsvarer med dennes. Hierarkier blir følgelig relativt statiske organisasjoner, der stabilitet og forutsigbarhet er sentrale verdier for å fremme kontrollmulighetene. Store endringer vil således kunne oppfattes som en trussel fordi kontrollmulighetene blir svekket.¹⁰³

Hierarkier vil som en følge av dette i mindre grad være innstilt på å ta imot nye og avvikende holdninger og verdier, noe som medfører at den militære organisasjon vil bli rigid og tungt omstillelig. Den såkalte homososiale rekruttering medfører at ledelsen i stor grad bare vil fremme personer med synspunkter tilsvarende sine egne. Forskerne Elin Kvande og Bente

Rasmussen har påpekt at kvinner i en slik sammenheng vil bli oppfattet som noe nytt, og som utfordrere til den eksisterende kjønnsordningen og dermed stabiliteten i organisasjonen. Dette vil kunne legge begrensninger på kvinners muligheter til å lykkes i organisasjonen.¹⁰⁴

Begrepet "the military mind" er svært generaliserende. Også de øvrige sosiologiske arbeidene det er referert til i det ovenstående, er i stor grad fremsatt som uavhengig av tid og rom. I motsetning til for eksempel i USA, der forsvarer siden begynnelsen av 1970-tallet har bestått av vervede yrkessoldater, har det vært forholdsvis bred sosial rekruttering til det norske Forsvaret. Dette har sammenheng med at det norske Forsvaret har vært vernepliktsbasert, og at yrkesbefal har blitt rekruttert fra vernepliktsmassen. På en slik bakgrunn er det grunn til å tro at eksistensen av en distinkt "military mind" i noen grad har hatt mindre relevans til norske forhold. Det synes imidlertid som om forestillinger av en slik art likevel bør tillegges vekt med hensyn til å forstå den fagmilitære ledelses motstand mot kvinner i Forsvaret på 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet.

Personellmangel åpner for økt kvinneintegrasjon

Forsvarets fagmilitære ledelse var imidlertid ikke utelukkende negativ til økt integrasjon av kvinnetjenesten. I den grad Forsvaret likevel kunne støtte Nygaard-utvalgets forslag, hadde dette sammenheng med personellpolitiske hensyn og ønsket om å avhjelpe Forsvarets personellmangel. Ved å integrere kvinner i ikke-stridende stillinger, kunne menn frigjøres til stridende tjeneste. Forsvaret skilte seg således fra de sivile myndigheter, som i større grad vektla likestillingshensynet når spørsmålet om kvinners fremtidige stilling i Forsvaret skulle vurderes.

Forsvaret opplevde gjennom hele 1970-tallet betydelige problemer på personellsektoren. Problemene gjaldt både sviktende rekruttering til den grunnleggende befalsutdannelsen, uforholdsmessig stor tilfeldig avgang av yrkestilsatt befa, særlig blant yngre befa, samt problemer forbundet med en skjev alders- og gradssammensetning i enkelte av befalskorpse. Den raske oppbyggingen av personelloppsetningene i 1950-årene medførte at Forsvaret

lenge hadde et relativt ungt befalskorp. Denne offisersgenerasjonen gikk av med pensjon på midten av 1980-tallet, noe som medførte at Forsvaret ville oppleve en uforholdsmessig stor befalsavgang på denne tiden. Dersom ikke denne avgangen ble kompensert med en tilsvarende tilgang, vurderte forsvarssjefen det slik at befalskorpsets totale størrelse ville bli redusert med 20 prosent i forhold til begynnelsen av 1970-tallet. Forsvarsdepartementet så det som sentralt allerede for planperioden 1974-1978 å iverksette tiltak for å motvirke denne sterke befalsavgangen. I tillegg til disse problemene kom arbeidstidsbestemmelsene for befa, som ble innført i 1969. Disse la begrensninger på bruken av befalet, og bidro til å skape en strammere personellsituasjon ved en del avdelinger.¹⁰⁵

Forsvarskommisjonen av 1974, ledet av partisekretær i Arbeiderpartiet, Ronald Bye, leverte sin innstilling i 1978.¹⁰⁶ Også denne så det som en hovedoppgave i årene fremover å rekruttere og utdanne befa som kunne erstatte den sterke personellavgangen, som innen utgangen av 1980-årene ble vurdert til å ligge på omkring 58 prosent i forhold til det yrkesbefal som var i tjeneste i 1977.¹⁰⁷ Dette hang naturlig nok sammen med kommisjonens ønske om også i fremtiden å opprettholde befalskorpsets størrelse på samme nivå som tidligere, uvitende om at den endrede internasjonale situasjonen fra slutten av 1980-årene og 1990-årene i stor grad skulle endre rammebetingelsene for det norske Forsvaret og medføre betydelige nedskjæringer og omstillinger. Forsvarskommisjonen understreket imidlertid at "innenfor de rammer som nyordningen setter, må *likestillingsprinsippet* [min uthevelse] være retningsgivende for personellpolitikken på dette området".¹⁰⁸ Forsvarskommisjonens noe sterkere vektlegging av likestillingshensynet fremfor Forsvarets personellbehov, bør trolig sees på bakgrunn av at majoriteten av kommisjonens medlemmer hadde sivil tilknytning.

Forsvaret opplevde altså et problem med reell personellmangel på 1970-tallet, og situasjonen ville forsterkes utover i 1980-årene. Som en følge av dette ble det innenfor store deler av Forsvaret hevdet at tiden nå var inne for økt integrasjon av kvinner i ikke-stridende tjeneste, med håp om at disse kunne avhjelpe personellmangelen ved å frigjøre menn til stridende funksjoner. Forsvarssjef Zeiner-Gundersen ga uttrykk for at behovet for kvinnelig befa og

vervede med militær status i forsvarsgrenene og Heimevernet var klart til stede.¹⁰⁹ En rekke av de befalsstillingene som teoretisk sett kunne bekles med kvinner måtte imidlertid forbeholdes mannlig personell som av alders- og helsemessige grunner etter hvert måtte omplasseres fra fysisk krevende stridende stillinger ved feltavdelinger. Det var for Forsvarets Overkommando ikke aktuelt å blokkere disse stillingene med kvinnelig befal. Videre hevdet forsvarssjefen at uttak av mannlig befal til feltavdelingene måtte gis prioritet. Dette ville begrense plassmulighetene for kvinnelige elever ved krigsskoler, befalsskoler og tekniske skoler, og ville ifølge forsvarssjefen være bestemmende for takten i innføringen av kvinnelig befal i Forsvaret. Videre påpekte han at innpassingen av kvinner måtte skje på sikt og innenfor rammen av ledige befalsstillinger, samt under hensyn til en riktig aldersmessig oppbygging av befalskorpset.¹¹⁰ Dette ville innebære kun en begrenset integrasjon av det eksisterende KIF-personellet.

I 1977 påpekte Zeiner-Gundersen at det også var ønskelig med integrasjon av kvinnelig sanitetspersonell (SIF-personell) på lik linje med Forsvarets øvrige kvinnelige personell. Han hevdet at "Forsvaret har generelt stort behov for denne kategori som ikke kan erstattes av mannlig personell".¹¹¹ Uttalelsen viser at Forsvaret muligens var mer positiv til integrasjon av kvinner i stillinger som svarte til det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret, slik som blant annet omsorgsfunksjoner. Sosiologisk forskning viser at det har vært en tendens til en slik sammenheng. De amerikanske sosiologene Sandra Carson Stanley og Mady Wechsler Segal, hevder at "women will be incorporated into the military to the extent that military effectiveness is expected to increase with women's inclusion and they will be excluded completely or from certain roles to the extent that their participation is seen to interfere with military performance".¹¹² Segal påpeker at USA opplevde en tilsvarende økning i integrasjonen av kvinner i Forsvaret fra 1970-tallet som en følge av avviklingen av vernepliktsforsvaret i 1973 og overgangen til vervede styrker. "The increased participation of women in the armed forces in the past two decades clearly has been a response to personell demands associated with the all-volunteer force in the United States,"¹¹³ ble det hevdet.

Avveieningen mellom hensynet til Forsvarets personellmangel og den

tradisjonelle skepsisen til integrasjon av kvinner i den militære organisasjonen, medførte at Forsvarets Overkommando inntok en mellomposisjon i synet på økt integrasjon av kvinnetjenesten. I sin samlede uttalelse til Nygaard-utvalgets innstilling, avgitt til Forsvarsdepartementet i desember 1973, la overkommandoen stor vekt på forestillinger knyttet til den tradisjonelle kvinneverollen, mens det personellpolitiske aspektet ble skjøvet noe i bakgrunnen. Forsvarets Overkommando la til grunn at spørsmålet om kvinners likestilling i Forsvaret måtte baseres på prinsippet om at kvinner kun skulle kunne nyttes i ikke-væpnet tjeneste. Overkommandoen hadde videre ingen prinsipielle motforestillinger mot at kvinner også i fredstid kunne gis militær status og tilsettes i stillinger med militær grad. Den fremholdt imidlertid at det var mange problemer av både praktisk og politisk art som gjorde det nødvendig å vurdere dette spørsmålet nærmere. Overkommandoen tok derfor i sin uttalelse utgangspunkt i at kvinner skulle tilsettes i Forsvarets fredsorganisasjon med *sivil* status og i sivile stillinger i oppsetningsplanene. Den la imidlertid til at oppfatningene ikke prinsipielt ville endres dersom kvinner likevel skulle få militær status i fredsorganisasjonen.¹¹⁴ Forsvarets Overkommando la altså til grunn helt andre forutsetninger enn det Nygaard-utvalgets innstilling baserte seg på. Overkommandoen støttet derimot utvalgets ønske om opprettelsen av et Forsvarets kvinneråd, men så det som en forutsetning at "dette forum må være klart rådgivende og ikke ha noen avgjørelses- eller styringsmyndighet".¹¹⁵ Forsvarets Overkommando støttet altså en integrert kvinnetjeneste. Det er imidlertid bemerkelsesverdig at den syntes skeptisk til å overlate ansvaret for denne kvinnetjenesten til kvinnene selv.

Når det gjaldt spørsmålet om Norges Lotteforbunds fremtidige rolle, fikk Sveri full støtte for sin dissens om å opprettholde organisasjonens uavhengige status fra de fleste sentrale høringsinstanser både i Forsvarets fagmilitære ledelse og det sivile samfunn.¹¹⁶ I motsetning til blant annet Heimevernets ledelse, vurderte Forsvarets Overkommando det slik at Norges Lotteforbunds karakter som frittstående, uavhengig organisasjon ville svekkes dersom forbundet ble innpasset i Forsvaret. Det ble hevdet at Forsvaret i større grad ville kunne nyttiggjøre seg av de ressurser Norges Lotteforbund hadde dersom

organisasjonen forble sivil og selvstendig. Det fremstår som forholdsvis oppsiktsvekkende at Sveri i en slik grad fikk gjennomslag for sine synspunkter hos Forsvarets øverste militære ledelse, særlig tatt i betraktning av at et bredt flertall i Nygaard-utvalget hadde en annen oppfatning. Det viste seg allerede nå at Sveri skulle komme til å få betydning for utformingen av den fremtidige kvinnetjenesten i Forsvaret.

Det synes altså som om Forsvaret ikke primært ønsket å integrere kvinner ut fra et likestillingshensyn, men på grunn av mangel på arbeidskraft i organisasjonen. Også sosiolog Backe-Hansen Stenvik peker på at "det er Forsvarets behov for personell som hele tiden har styrt etterspørselen etter kvinnelig militært personell".¹¹⁷ Rolf Hansen (AP), forsvarsminister i tiden 1976-1979, støttet en slik oppfatning av situasjonen. Han uttalte i et foredrag i Oslo Militære Samfund i 1977 at "[...] kvinnens tjeneste i Forsvaret først og fremst springer ut av Forsvarets behov. Noen vil gjerne se det som en likestillingssak - og gjerne det. Men for Forsvaret er det i høy grad spørsmål om å sikre en god rekruttering til Forsvarets mangesidige behov."¹¹⁸ Også Lasse Aasland, statssekretær i Forsvarsdepartementet fra 1974-1976, påpekte at Forsvaret "i dag er [...] i den situasjon at det er knapphet på arbeidskraft [...]. Forsvaret bør derfor, i den grad det er politisk mulig, åpnes for kvinner."¹¹⁹

Også innenfor Forsvaret fantes det imidlertid krefter som på denne tiden ønsket kvinnene velkommen på et prinsipielt likestillingspolitisk grunnlag. Luftforsvaret var den forsvarsgrenen som sterkest ga uttrykk for en slik oppfatning. Her kan det trekkes en klar parallell til Sverige, der det første initiativet til å integrere kvinner i forsvaret nettopp kom fra flyvåpenet. Personellmangel var årsaken til at denne forsvarsgrenen allerede i 1969 uttrykte ønske om å nytte kvinner til ikke-stridende tjeneste. Den svenske hæren uttrykte, som den norske, en langt mer negativ holdning, spesielt på grunn av behovet for å kunne omplassere eldre offiserer til ikke-stridende tjeneste ved en viss alder.¹²⁰

Årsaken til at Luftforsvaret i større grad enn de øvrige forsvarsgrener syntes positiv til kvinners tjeneste, må trolig søkes i spesielle trekk ved denne forsvarsgrenen. Luftforsvaret var den yngste og mest teknisk spesialiserte

forsvarsgren, og hadde muligens noe mindre krav til fysisk og psykisk styrke enn Hæren og Sjøforsvaret. Samtidig kan det være grunn til å anta at Luftforsvaret i hele etterkrigstiden har hatt et annet og mer åpent blikk til det internasjonale miljøet enn de øvrige forsvarsgrenene. Historikeren Svein Duvsete har understreket at Luftforsvaret etter annen verdenskrig representerte den nye tid og at forsvarsgrenen ikke hadde noen gammel organisasjon å falle tilbake på. Erfaringene fra krigen medførte at Luftforsvarets mentalitet i stor grad var påvirket av både det britiske og amerikanske systemet. Spesielt den amerikanske våpenhjelpen til Norge var medvirkende årsak til at Luftforsvaret i større grad enn Hæren og Sjøforsvaret tilpasset seg amerikansk tankegang.¹²¹ På bakgrunn av en slik forestilling kan det synes som om Luftforsvarets positive holdning til integrasjon av kvinner i Forsvaret blant annet var et resultat av internasjonal påvirkning. Denne var blitt forsterket ved det faktum at Luftforsvarets ledelse i stor grad besto av flygere som hadde fått sin utdanning i USA og Canada, og slik hadde fått større kjennskap til de positive erfaringer disse landene hadde gjort med hensyn til å integrere kvinner i Forsvaret. USA hadde integrert et stort antall kvinner i sitt militære forsvar under både første og annen verdenskrig. I 1967 opphevet Kongressen lovene som la begrensninger på antallet kvinner i forsvaret. Dette medførte at kvinneandelen i det amerikanske forsvaret økte raskt på 1970-tallet.¹²²

Forsvarets fagmilitære ledelse, både sentralt i Forsvarets Overkommando og ved de ulike staber og avdelinger, uttrykte altså i stor grad skepsis til økt integrasjon av kvinner med militær status i Forsvarets fredsorganisasjon. Holdningene varierte imidlertid noe, og Luftforsvaret og Heimevernet hadde en mer positiv innstilling til Nygaard-utvalgets anbefalinger enn de holdninger som gjorde seg gjeldende i Hæren og Sjøforsvaret. Det kan videre synes som om Forsvaret inntok en mer positiv holdning til integrasjon av kvinner i funksjoner som samsvarte med den tradisjonelle kvinneverken. De våpengrener som tradisjonelt hadde hatt erfaring med kvinnelig personell støttet i større grad de anbefalinger Nygaard-utvalget fremmet. Dette gjaldt ikke minst Hærens samband og Hærens sanitet som hadde hatt gode erfaringer med kvinner i sine avdelinger helt fra annen verdenskrig. I den grad Forsvarets fagmilitære ledelse

likevel støttet økt integrasjon av kvinner i alle deler av organisasjonen, bortsett fra i stridende stillinger, hadde dette sammenheng med et økende behov for den arbeidskraftsreserven kvinnene representerte. Forsvarets ønske om å integrere kvinner i organisasjonen på bakgrunn av personellbehov må for øvrig sees som en direkte parallell til innføringen av verneplikt for norske kvinner i Storbritannia under annen verdenskrig. Også den gang var kvinnene en arbeidskraftsreserve Forsvaret så seg tjent med å nyttiggjøre seg av når behovet meldte seg. I motsetning til på 1970- og 1980-tallet var imidlertid ikke stortingspolitikkerne og samfunnet generelt den gang modent til å knytte kvinnene sterkere til Forsvaret etter at krigen var over og forholdene normaliserte seg.

Kvinner som arbeidskraftsreserve i et komparativt perspektiv

Integrasjonen av kvinner i det militære forsvaret i Sverige, Danmark, Nederland og Belgia startet også i 1970-årene. Kvinner i Danmark fikk allerede fra 1974 mulighet til å ta offisersutdannelse ved militære skoler både i hæren, sjøforsvaret og luftforsvaret. De stridende stillingene var imidlertid fremdeles forbeholdt menn, og disse ble ikke åpnet for kvinner før i 1988. Belgia startet den første integrasjonen av kvinner i 1975. Sverige etterfulgte Norge med å integrere kvinner i ikke-stridende stillinger i flyvåpenet fra 1978, mens de øvrige forsvarsgrenene først ble åpnet for kvinnelig personell da alle begrensningene på kvinners tjeneste ble fjernet i 1983. Kvinner fikk militær status i det nederlandske forsvaret allerede i 1952, og frem til 1978 hadde Nederland separate kvinnekorps i de tre forsvarsgrenene. I 1979 ble Nederland det første NATO-landet der kvinner formelt sett fikk tjenestegjøre også i stridende stillinger. Utviklingen skjedde imidlertid noe gradvis, slik at kvinner i praksis ble integrert i stridende stillinger først fra 1983.¹²³

Også i Sverige og Danmark var integrasjonen av kvinner i forsvaret i stor grad et resultat av mangel på mannlig personell i den militære organisasjonen. Major Tomas Kryhl peker i sin studie på at det i Sverige først og fremst var mangelen på mannlig arbeidskraft fra midten av 1960-tallet, og den påfølgende

økte etterspørselen etter kvinner i yrker som tradisjonelt hadde rekruttert menn, som intensiverte debatten om kvinners stilling i forsvaret. Likestillingshensynet kom i andre rekke. I 1969 tok sjefen for det svenske flyvåpenet initiativ til å benytte kvinner i ikke-stridende tjeneste nettopp av denne årsak. Spørsmålet om kvinners tjenestegjøring i det svenske forsvaret ble første gang reelt vurdert av den såkalte Vernepliktsutredningen som leverte sin innstilling i 1973. Denne anbefalte at kvinners militærtjeneste i fremtiden også skulle kunne omfatte krigsorganisasjonen, og at kvinner på frivillig basis skulle få mulighet til å gjennomføre militærtjeneste på samme vilkår som menn. Tidligere hadde kvinner bare vært tilknyttet forsvaret som lotter eller som medlemmer av Sveriges kvinnliga bilkårsers riksförbund, en organisasjon som hadde som oppgave å utdanne kvinner som sjåfører for forsvaret. Også nedsettelsen av det utvalget som fra 1975 skulle fortsette arbeidet med kvinnetjenesten i det svenske forsvaret, den såkalte Beredningen för det fortsatta arbetet om kvinnan i försvaret, var ifølge Kryhl hovedsakelig et resultat av mangel på mannlig personell i det svenske forsvaret.¹²⁴

Også Danmark opplevde på slutten av 1970-tallet en nedgang i den mannlige rekrutteringsstyrken, et problem som ble vurdert til å vedvare utover på 1980-tallet og frem mot århundreskiftet. Kaptein Kidde-Hansen hevder at mangelen på arbeidskraft ble merkbar for forsvaret da den økonomiske utviklingen snudde og det oppsto konkurranse mellom offentlig og privat sektor om arbeidskraften.¹²⁵ På denne bakgrunn påpeker hun at "det er altså nød og lovgivning, og i mindre grad et ønske om at anvende kvinder, der har ført frem til det nuværende antal kvinder i [det danske] forsvaret".¹²⁶ Nederland representerte i denne sammenheng et unntak. Annemiek Bolscher hevder i sin studie at det nederlandske forsvaret ikke var rammet av personellmangel på 1970-tallet, og at personellsituasjonen derfor ikke påvirket kvinneintegrasjonen. Hun indikerer imidlertid at spesielt det nederlandske sjøforsvaret opplevde en viss nedgang i rekrutteringen av menn, slik at argumentet om personellmangel likevel kan ha vært av betydning for det nederlandske forsvarets holdninger til kvinnetjenesten.¹²⁷ Antallet kvinner i det amerikanske forsvaret økte under Koreakrigen på begynnelsen av 1950-tallet og Vietnamkrigen på 1960-tallet. I 1967 opphevet Kongressen lovene som la begrensninger på antallet kvinner i

forsvaret. Dette medførte at kvinneandelen i det amerikanske forsvaret økte raskt på 1970-tallet.¹²⁸ Også i Canada og Frankrike ble kvinner i økende grad integrert i forsvaret på 1970- og 1980-tallet som følge av mangel på mannlig personell.¹²⁹ Det synes altså som om integrasjon av kvinner i Forsvaret som følge av økt mangel på mannlig personell ikke har vært noe særnorsk fenomen. Drivkraften var den samme i flere NATO-land og i Sverige.

Det kan videre synes som om personellmangel også var drivkraften bak å integrere kvinner i andre mannsdominerte yrker, og at integrasjonen av kvinner i andre yrker av slik karakter møtte mange av de samme problemene som integrasjonen av kvinnetjenesten i Forsvaret. Forskerne Kvande og Rasmussen påpeker at det har vært en generell tendens til at kvinner trekkes inn på arbeidsmarkedet når det oppstår mangel på arbeidskraft.¹³⁰ Kvinners inntreden i politiet på slutten av 1950-tallet må sees på bakgrunn av en slik mekanisme. Kvinner og menn ble formelt likestilt ved ansettelse i politiet i 1958. Sosiolog Thea Christin Wathne påpeker at årsaken til kvinners likestilte inntreden i politiet blant annet må sees på bakgrunn av den økende urbaniseringen på 1950-tallet, og den påfølgende økende kriminaliteten. Behovet for flere polititjenestemenn økte, samtidig som politietaten sto overfor store rekrutteringsproblemer. Wathne understreker at på bakgrunn av dette synes det som om kvinners adgang til å søke politiet på lik linje med menn i 1958, ikke i utgangspunktet var et ensidig politisk fremstøt på veien mot likestilling mellom menn og kvinner. Trolig var det mer en politisk-økonomisk strategi som hadde som formål å rekruttere nok aspiranter til politiyrket uten å måtte gjøre yrket mer attraktivt for eksempel lønnsmessig.¹³¹ Akkurat som i Forsvaret var altså personellmangel et viktig argument for å integrere kvinner i dette yrket som tradisjonelt hadde vært forbeholdt menn.

Også i politietaten hersket det sterk motvilje mot at kvinner skulle utføre uniformert ordenstjeneste, noe som kan sees som en parallell til Forsvarets motstand mot kvinner i stridende stillinger.¹³² Motstanden mot kvinner i politietaten ble antatt å ha bakgrunn i at kvinnene var fysisk svakere enn menn, og at de derfor ikke kunne utføre politiarbeidet på en tilfredsstillende måte. I tillegg kom trolig frykten for at kvinnene skulle konkurrere med menn om stillingene, samt holde lønnsnivået nede.¹³³ Som nevnt, brukte Forsvaret

tilsvarende argumenter om kvinners fysiske styrke. Parallellen mellom Forsvaret og politiet er med på å støtte opp under hypotesen om at kvinner i stor grad ble integrert i enkelte av de mannsdominerte yrker når personellmangel ble en realitet. Likestillingsargumentene kom ofte i andre rekke.

Forsvarsdepartementet som politisk initiativtaker

De politiske beslutningsorganer sluttet i stor grad opp om Nygaard-utvalgets innstilling. Forsvarsdepartementet, ledet av statsråd Alv Jakob Fostervoll (AP), la i mars 1975 frem sine forslag til hovedretningslinjer for utformingen av den fremtidige kvinnetjenesten i Forsvaret. Departementet hadde i stortingsmelding nr. 62 (1974-75) basert seg på de innhentede høringsuttalelser samt erfaringer fra andre land.

Forsvarsdepartementet uttrykte enighet med Nygaard-utvalget når det gjaldt prinsippet om størst mulig grad av likestilling mellom kjønnene i Forsvarets fredsorganisasjon, samt at kvinner skulle kunne tjenestegjøre i Forsvaret ved beredskap, mobilisering og krig.¹³⁴ Departementet foreslo derfor overfor Stortinget at kvinner på frivillig basis ble gitt adgang til å tjenestegjøre i militære ikke-stridende stillinger både i krig og fred, og at kvinner måtte gis ansettelse og status på lik linje med menn i tilsvarende stillinger. Begrensningen på kvinners tjeneste medførte at kvinner ikke skulle kunne tjenestegjøre i Hærens mobile feltavdelinger, på Sjøforsvarets fartøyer og fort, og i luftvernartilleriets og Luftforsvarets lufttjeneste.

Kvinner skulle kunne anvendes både som menige og i befalsstillinger. Deres opplæring ble foreslått i det vesentlige å være konsentrert om det fag og den hovedfunksjon kvinnen skulle utføre, noe som også ville innebære noe våpenopplæring og nærforsvar. Departementet foreslo videre at også kvinnelig militært personell skulle underlegges beordringssystemet, samt at kvinner som i fredstid ble gitt militær utdanning ble mobiliseringspliktige ved beredskap og i krig. Gradssystemet skulle være det samme som for menn, men avansementsmessig måtte de to kjønn vurderes separat på grunn av at skillet mellom stridende og ikke-stridende stillinger gjorde en direkte sammenligning

av menns og kvinners tjeneste umulig.¹³⁵ Departementet ville ikke foreslå kvinnelig verneplikt, men ønsket imidlertid å gi kvinner mulighet til på frivillig basis å avtjene førstegangstjenesten på lik linje med menn.

Forsvarsdepartementet støttet for øvrig utvalgsmedlemmet Sveris dissens og Forsvarets Overkommandos oppfatning om at Norges Lotteforbund også i fremtiden skulle beholde sin uavhengige status som frivillig organisasjon.¹³⁶

Forsvarsdepartementet vurderte muligheten for også å nytte kvinner i stridende tjeneste, men ville høste mer erfaring med kvinnelig militært personell før funksjons- og tjenesteområdet eventuelt ble utvidet.¹³⁷ Departementets positive holdning til kvinnetjenesten viste imidlertid at det var en kontinuitet i utviklingen i perioden fra slutten av 1970-tallet og frem til 1985.

Forsvarsdepartementet skilte seg her fra Forsvarets Overkommando, som så en ytterligere utvidelse av stillingsområdet for kvinner som nærmest utenkelig på dette tidspunkt.

Stortingsforhandlingene og likestillingsproblematikkens mange aspekter

Den politiske behandlingen av stortingsmelding nr. 62 (1974-75) om kvinnetjenesten i Forsvaret, viste at det i overveiende grad var politisk konsensus på Stortinget med hensyn til likestillingsproblematikken i Forsvaret. Hensynet til likestilling mellom kjønnene dominerte den politiske og samfunnsmessige debatten. Både forsvarskomiteens innstilling og stortingsdebatten 8. april 1976 var imidlertid preget av en viss grad av polarisering. Polariseringen hadde sitt utgangspunkt i den skillelinjen som preget norsk forsvarspolitik i perioden, og var særlig knyttet til synet på NATO og det norske NATO-medlemskapet.¹³⁸ Holdningene til kvinners tjeneste i Forsvaret fulgte dermed i stor grad den tradisjonelle høyre-venstre aksens i norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk.

Forsvarskomiteens flertall, representert ved partiene Høyre, Arbeiderpartiet, Kristelig Folkeparti og Senterpartiet, støttet i hovedtrekk departementets forslag om å åpne militære, ikke-stridende yrkesstillinger for kvinner.¹³⁹ Flertallet ga videre sin tilslutning til at Norges Lotteforbunds

uavhengige status måtte opprettholdes. Forsvarskomiteens flertall ønsket imidlertid ikke å gi kvinner mulighet til på frivillig basis å avtjene regulær førstegangstjeneste på lik linje med menn.¹⁴⁰ Komiteen skilte seg på dette punkt fra Forsvarsdepartementets tilrådninger.

De fleste partiene støttet altså økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Enkelte representanter fra Anders Langes Parti og Høyre hevdet imidlertid at forsvarskomiteens innstilling ikke gikk langt nok med hensyn til integrasjon av kvinnetjenesten i Forsvaret. Representanten Erling Erland (ALP) understreket at kvinner som søkte karriere i Forsvaret på sikt burde integreres slik at de fikk samme rettigheter og plikter som Forsvarets øvrige personell. Dette innebar at de også måtte få adgang til de stridende stillinger. Erland støttet således ikke Forsvarsdepartementets forslag om at kvinner skulle holdes utenfor de stridende stillingene.¹⁴¹

Erlands synspunkter må sees på bakgrunn av Fremskrittspartiets forsvarspolitiske program, slik det fremsto i forkant av stortingsvalget i 1977.¹⁴² Fremskrittspartiet var på 1970- og 1980-tallet et av de få partiene som hadde programfestet obligatorisk verneplikt for kvinner, og dermed den fullstendige integrasjon av kvinner i Forsvaret. Kvinnenes verneplikt skulle kunne avtjenes enten i Forsvaret eller som en sosial samfunnsgavnlig tjeneste. Rettferdighetsaspektet og ønsket om en mer likelig fordeling av byrdene mellom de to kjønn, var bakgrunnen for dette forslaget. I tillegg må Fremskrittspartiets holdning til økt integrasjon av kvinnetjenesten sees på bakgrunn av partiets forsvarsvennlige profil og generelle støtte til norsk forsvarspolitik. En innføring av kvinnelig verneplikt ble sett som sentralt i forhold til å styrke nasjonens totale vernekraft.¹⁴³

Også Høyre-representantene Gunnar Johnsen og Paul Thyness hevdet at det var diskriminerende å skille mellom stridende og ikke-stridende stillinger i Forsvaret, og de påpekte at kvinner måtte få adgang til også de stridende stillinger dersom deres avansementsmuligheter ikke skulle bli redusert. Dette var i overensstemmelse med partiets øvrige likestillingspolitikk og ønsket om at kvinner og menn skulle få like muligheter i arbeidslivet.¹⁴⁴ Det var imidlertid også innad i Høyre noe uenighet om hvor raskt integrasjonsprosessen burde finne sted. Høyres kvinnelige representanter Sigrid Utkilen, Birgit Bryhni og

Karin Hafstad ønsket ikke på denne tiden å åpne også de stridende stillinger i Forsvaret for kvinner, da det ble ansett som viktig å etablere en god plattform for kvinnetjenesten før full integrasjon ble innført.¹⁴⁵ Høyre uttrykte imidlertid i hovedsak en konsekvent holdning i sin likestillingspolitikk i 1970-årene, og differensierte ikke mellom arbeid for likestilling i Forsvaret og arbeid for likestilling i samfunnet for øvrig. Ikke alle partier fant å kunne trekke en like naturlig parallell i likestillingsspørsmålet. Den brede konsensusen innenfor Høyre i denne saken må for øvrig sees på bakgrunn av at det var enighet innad i partiet om forsvars- og sikkerhetspolitikken generelt.

Sikkerhetspolitikk var derimot en konfliktlinje innenfor Arbeiderpartiet, og spesielt var oppfatningene delte med hensyn til det norske NATO-medlemskapet. Arbeidernes Ungdomsfylking vedtok allerede i 1969 at Norge måtte melde seg ut av NATO. NATO-motstanden var blitt forsterket av Vietnamkrigen, og var for øvrig sterkt knyttet til fredsbevegelsen. Historikeren Rolf Tamnes har påpekt at NATO-motstanden både innad i Arbeiderpartiet og i samfunnet for øvrig var så sterk i perioden 1979 til 1980 at Nordli-regjeringen fryktet at motstanden kunne undergrave både partiet og NATO-medlemskapet. Først fra 1983 begynte brytningene om sikkerhetspolitikken å avta innad i Arbeiderpartiet.¹⁴⁶

Striden om sikkerhetspolitikken var altså en stor utfordring for Arbeiderpartiet. Påvirket dette regjeringspartiets holdning til og behandling av spørsmålet om kvinners stilling i Forsvaret? Stortingsdebatten kan gi inntrykk av at det var bred konsensus innad i Arbeiderpartiet med hensyn til denne problemstillingen. De tre Arbeiderparti-representantene som under stortingsdebatten kommenterte kvinnetjenesten, uttrykte en positiv holdning til integrasjon av kvinner i ikke-stridende stillinger. Representanten Liv Stubberud (AP) hevdet at dette var helt i tråd med den generelle samfunnsutviklingen, og fremholdt at en økt integrasjon av kvinnetjenesten ville være en fordel for både Forsvaret og kvinnene. Rolf Hansen, som hadde overtatt som forsvarsminister etter Alv Jakob Fostervoll i januar 1976, understreket dessuten at Forsvaret hadde behov for kvinnene.¹⁴⁷ Det synes imidlertid nærliggende å stille spørsmål ved om det virkelig var en slik bred enighet innad i partiet i dette spørsmålet. Hvorfor engasjerte for eksempel ikke flere Arbeiderparti-representanter seg i

debatten og hvorfor programfestet ikke partiet kvinners tilknytning til Forsvaret slik flere borgerlige partier gjorde?¹⁴⁸

Slik Værnø og Sveri har påpekt, synes det "[...] vanskelig å forestille seg at det ikke var noen alvorlig diskusjon i Arbeiderpartiets stortingsgruppe eller blant partiets aktive kvinner".¹⁴⁹ Det kan synes som om partiet ønsket å innta en lav profil i spørsmålet, da økt debatt om en slik sak som i utgangspunktet ikke ville være noen vannersak for partiet, kunne komme til å utdype den partisplittelsen som allerede gjorde seg gjeldende med hensyn til forsvarspolitikken for øvrig. Dette kan også være årsaken til at Arbeiderpartiet på dette tidspunkt ikke ønsket å åpne for kvinnelig deltakelse i stridende stillinger. Det har imidlertid ikke vært mulig å få bekreftet en slik hypotese, og det er behov for ytterligere forskning for å kunne gi en fullgod analyse av Arbeiderpartiets holdning til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Representanter fra Sosialistisk Venstreparti utgjorde et mindretall på Stortinget med sin "forvirrede holdning [...] til hele forsvarsspørsmålet".¹⁵⁰ Sosialistisk Venstreparti var det partiet som markerte sterkest motstand mot økt integrasjon av kvinner i Forsvaret, og fikk i denne sammenheng støtte fra deler av kvinnebevegelsen og fredsbevegelsen. Partiet arbeidet imidlertid for å oppnå likestilling på andre samfunnsområder, og differensierte dermed mellom likestilling i Forsvaret og likestilling i samfunnet for øvrig. Årsaken til Sosialistisk Venstrepartis motstand mot kvinner i Forsvaret må i overveiende grad søkes i partiets antimilitaristiske holdning og ønsket om norsk utmelding av forsvarsalliansen NATO som et ledd i kampen mot blokkpolitikken. Sosialistisk Venstreparti ønsket at både forsvarsbudsjettet og antall personer, kvinner som menn, tilknyttet det militære forsvar måtte reduseres.¹⁵¹ Som en konsekvens av dette grunnsynet var partiet prinsipielt negativ til økt integrasjon av kvinner i NATO-forsvarets "overdimensjonerte krigsmaskineri", slik representanten Torild Skard uttrykte det.¹⁵² Hun pekte under stortingsdebatten på at det ikke ville være likestilling å integrere flere kvinner i Forsvaret, i og med at kvinner hadde ansvaret for å føde og oppdra barn. Kvinnene ble betraktet som representanter for de myke verdier i samfunnet. Disse ville stå i fare for å bli utradert dersom kvinnene skulle likestilles i et system som ble dominert av helt andre verdier. Hun ønsket en verdiendring, med større vekt

på nedrustning og fredsforskning.

Også innenfor Sosialistisk Venstreparti var det imidlertid noe uenighet med hensyn til hvorvidt kvinners stilling i Forsvaret skulle vurderes på bakgrunn av forsvarspolitiske eller likestillingspolitiske problemstillinger. Forsvarskomiteens medlem Arne Kielland (SV) kunne på bakgrunn av Sosialistisk Venstrepartis forsvarspolitiske standpunkt prinsipielt ikke støtte økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Han la imidlertid i større grad enn sine partifeller likestillingspolitiske argumenter til grunn for sin vurdering, og hevdet derfor at "i den grad en må ha militære miljø, tjener miljøet på at kvinner og menn utdannes, opplæres og omgås hverandre i fellesskap".¹⁵³ Han understreket at de stillinger som til enhver tid fantes i Forsvaret fritt måtte kunne søkes av begge kjønn, og så det derfor ikke naturlig å skille mellom stridende og ikke-stridende stillinger med hensyn til kvinners tjeneste i Forsvaret.¹⁵⁴ Det er påpekt at representanten Erland ga uttrykk for en tilsvarende oppfatning. Til tross for at de tilhørte partier med svært ulike verdisyn, så altså verken Kielland eller Erland prinsipielle eller praktiske forhold som talte til fordel for at visse deler av den militære utdanning og opplæring skulle foregå separat for de to kjønn.¹⁵⁵

Den sterkeste utenomparlamentariske motstanden mot økt kvinneintegrasjon i Forsvaret mot slutten av 1970-tallet, kom hovedsakelig fra den nye kvinnebevegelsen, også kalt feministene, og fredsbevegelsen. Disse to bevegelsene var sterkt knyttet til hverandre, og fremveksten av dem må sees på bakgrunn av den allmenne radikaliseringen av samfunnet i perioden fra slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet. De nye strømningene hadde i stor grad røttene sine i EF-kamp og ungdomsopprør, og fikk sitt utslag i blant annet motstand mot norsk medlemskap i Det europeiske fellesskap og kritikk av USAs såkalte imperialistiske utenrikspolitikk, spesielt overfor Vietnam. Ettersom USA var det ledende medlemslandet i NATO, aktualiserte Vietnamkrigen den norske NATO-motstanden.¹⁵⁶

Mens den gamle kvinnebevegelsen fra 1880-årene arbeidet for stemmerett og rett til utdanning, var frigjøring det sentrale begrepet for den nye kvinnebevegelsen. Feministene arbeidet mot kvinnediskriminering og sosial, politisk og kjønnsbasert undertrykkelse. Umiddelbart ville det være grunn til å anta at en slik grunnholdning medførte støtte til arbeidet for økt likestilling også

i Forsvaret. Dette var imidlertid ikke tilfellet. Feministisk ideologi hevdet at samfunnet i større grad ville bli militarisert dersom kvinner skulle integreres i Forsvaret. Den nye kvinnebevegelsen stilte seg videre svært skeptisk til hva kvinnene gjennom deltakelse i det militære Forsvaret eventuelt skulle være med på å forsvare. Sentralt i denne sammenheng var spørsmålet om det eksisterende sosiale, økonomiske og kjønnsbaserte systemet tuftet på *mannens* verdier var verdt å kjempe for. Feministene trakk en klar skillelinje mellom likhet og frigjøring. De ønsket ikke likhet for kvinnene på mannens premisser, men på kvinnes egne premisser. Dersom kvinner ble integrert i Forsvaret, ville de i stor grad "bli" som menn. Dermed ville, slik den aktive feministen Birgit Brock-Utne hevdet, alt håp være ute for menneskeheten.¹⁵⁷

Folkereisning Mot Krig var den fredsorganisasjonen som på denne tiden kanskje gjorde seg sterkest bemerket i motstanden mot økt kvinneintegrasjon i Forsvaret. Organisasjonen var, akkurat som den nye kvinnebevegelsen, uenig i hovedretningslinjene for norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk. Disse ble hevdet å innebære en opprettholdelse av stormaktenes dominans, undertrykking av visse grupper i eget land og folk i utviklingslandene, et høyt forsvarsbudsjett og et autoritært og udemokratisk system som umyndiggjorde sivilbefolkningen. Folkereisning Mot Krig hevdet at Norge i stedet trengte et forsvar bygget på ikkevoldsstrategier, og som størst mulig del av befolkningen sto bak. Norges Fredsråd støttet en slik oppfatning, og gikk sterkt i mot forslaget om at kvinner skulle kunne tjenestegjøre i Forsvaret, da dette ikke ble ansett for å tjene fredens sak.¹⁵⁸

Til tross for at Sosialistisk Venstrepartis representanter i prinsippet var negative til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret, ble forsvarskomiteens innstilling enstemmig vedtatt av Stortinget 8. april 1976. Dette stortingsvedtaket står som en milepæl innenfor forsvarshistorien. I den umiddelbare etterkrigstiden var det nettopp Stortinget som stemte ned forslagene om i sterkere grad å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn. Årsaken til at stortingspolitikere og Forsvarets politiske ledelse skiftet holdning i løpet av 1970- og 1980-årene, vil bli drøftet i neste kapittel.

Status for Forsvarets kvinnetjeneste i 1977

Storingsvedtaket av 1976 og supplerende vedtak i 1977 førte til at det fra 1977 ble etablert en ny ordning for kvinners tjenestegjøring i Forsvaret. Norge var med dette et av de ledende landene i NATO med hensyn til integrasjon av kvinner i Forsvaret. Bare Danmark og til dels Belgia hadde på denne tiden en tilsvarende ordning. Det presiseres imidlertid at overgangen skjedde noe gradvis etter som det ble praktisk mulig å åpne de første av Forsvarets skoler for kvinner. Forsvarets Overkommando vurderte det som svært viktig å unngå hastverksløsninger med hensyn til å tilrettelegge vilkårene for kvinners tjeneste i Forsvaret, og understreket betydningen av at innpassingen skjedde naturlig med minst mulig friksjoner i de berørte ledd.¹⁵⁹

Kvinner fikk fra 1977 adgang til på frivillig basis å tjenestegjøre i militære stillinger i Forsvaret både i fred og krig, ved beredskap og mobilisering. Dette sto i sterk kontrast til den tidligere ordning, der kvinner (KIF-personellet) kun fikk tjenestegjøre i Forsvaret som sivilt personell. Departementet satt som viktige forutsetninger at kvinners militære tjeneste skulle bygge på frivillighet, tjeneste i ikke-stridende stillinger og at kvinner ikke fikk adgang til å avtjene alminnelig førstegangstjeneste. Kvinner fikk således ikke anledning til å tjenestegjøre i Hærens mobile feltavdelinger, på Sjøforsvarets fartøyer og fort og i Luftforsvarets lufttjeneste og luftvernartilleritjeneste. Bortsett fra de begrensninger som ble lagt på kvinners tjeneste, skulle kvinner likestilles med menn så langt som mulig. Dette innebar en forutsetning om at kvinner som frivillig søkte utdanning i Forsvaret ville få tilsvarende avansementsvilkår og bli pålagt samme tjeneste- og mobiliseringsplikt som menn. Kvinner ville derimot ikke bli underlagt lovbestemt verneplikt eller ha plikt til å tjenestegjøre etter heimevernlovens bestemmelser. Utdanningen av kvinner skulle i hovedsak være den samme som for menn, der eventuelle tillemplinger kun ble begrenset av hensynet til kvinners fysiske forutsetninger. På grunn av kvinners spesielle livssituasjon, ble det gitt særskilte bestemmelser for kvinner blant annet med hensyn til svangerskap og omsorg, tjenesteplikt og mobiliseringsplikt.¹⁶⁰

Innpassingen av kvinner skulle skje uten endring av Forsvarets totale stillings- og personellramme. Det innebar at kvinner ikke skulle komme i

tillegg, men altså istedenfor mannlig personell. Det ble imidlertid fastsatt rammetall for kvinners tjeneste i Forsvaret, samt tall for årlige kvinnelige elevplasser ved befals- og krigsskolene. Rammetallet begrenset antallet kvinner som kunne gis opplæring og ansettelse i militære stillinger. Heller ikke i Sverige var det aktuelt å øke personelloppsetningene som følge av økt kvinneintegrasjon. Reformene basert på riksdagsvedtaket av 1978 skulle gjennomføres langsiktig og etappevis, innenfor de fastsatte personellrammer.¹⁶¹

Særbetegnelsen KIF på kvinner i Forsvaret gikk ut. Det eksisterende KIF-personellet ble etter eget ønske innpasset som reservepersonell og fikk nødvendig tilleggsutdanning. Hærstaben støttet Forsvarets kvinneverdsetting anbefaling om at KIF-ordningen skulle avvikles innen 1. januar 1978. I juli 1978 vedtok Stortinget at også SIF-personellet skulle integreres i Forsvaret med militær status.¹⁶²

Som en følge av endringen av kvinnetjenesten i 1977, fikk kvinner tjenestegjøre i den norske bataljonen i FNs fredsbevarende UNIFIL-styrke i Libanon allerede fra starten i 1978. I begynnelsen tjenestegjorde kvinnene hovedsakelig i sanitetskompaniets feltsykehus, men deltakelsen ble snart utvidet til også å omfatte verkstedskompaniet, selve bataljonen NORBATT og hovedkvarteret.¹⁶³

I november 1976 vedtok Stortinget at det skulle tilsettes fire kvinneinspektører med grad major eller orlogskaptein, slik Forsvarets kvinneverdsetting og kvinneinspektøren i Hæren hadde anbefalt. 1. januar 1977 ble Forsvarets kvinneverdsetting nedlagt og erstattet av et Forsvarets kvinneverdsetting. Kvinneverdsettingen hadde tidlig uttrykt ønske om opprettelse av et forum for saker om kvinners tjeneste av felles karakter for hele Forsvaret. Forsvarets kvinneverdsetting skulle blant annet videreføre og koordinere felles oppgaver som tidligere ble ivaretatt av kvinneverdsettingen, samt orientere kvinner i Forsvaret om den nye ordningen. Kvinneverdsettingen besto av representanter fra Norges Lotteforbund, Kvinners Frivillige Beredskap og Direktoratet for sivil beredskap, foruten de fire kvinneinspektørene i forsvarsgrenene og Heimevernet. Familie- og likestillingskonsulent i Forsvarsdepartementet var observatør.¹⁶⁴

Hvilken betydning fikk etableringen av Forsvarets kvinneverdsetting med hensyn til

kvinneinspektørenes muligheter til å videreutvikle kvinnetjenesten? Da Forsvarets kvinnenemnd ble etablert i 1953 som et rådgivende organ overfor Forsvarsdepartementet og forsvarsgrenenes overkommandoer, senere Forsvarets Overkommando, fikk kvinneinspektørene en unik adgang til den politiske ledelsen. Nemnda kunne legge frem sine synspunkter for departementet selv om disse gikk på tvers av oppfatningene i Forsvarets Overkommando. Nemnda brukte imidlertid sjelden den adgangen den hadde til den politiske ledelsen. Den største innflytelsen fikk nemnda trolig gjennom sin utadrettede virksomhet og brede kontaktflate i samfunnet for øvrig. Forsvarets kvinnenemnd utgjorde en pressgruppe gjennom institusjonaliseringen av kvinnespørsmålet, og nemnda var en pådriver i likestillingsarbeidet ved å ta tak i problemstillinger den mente trengte bredere behandling. Kvinneinspektørene og Forsvarets kvinnenemnds rolle som pressgruppe overfor Forsvarets militære og politiske ledelse kom kanskje sterkest til uttrykk under arbeidet med og behandlingen av Nygaard-utvalgets innstilling tidlig på 1970-tallet. På den annen side er det viktig å merke seg at kvinneinspektørene av enkelte av sine mannlige kolleger ble oppfattet å ha en autoritær og lite populær opptreden. Dette kan ha bidratt til i noen grad å ha svekket deres gjennomslagskraft og troverdighet, samt respekten for deres arbeid.¹⁶⁵

Forsvarets kvinneråd fikk en langt bredere sammensetning enn kvinnenemnda, som utelukkende besto av kvinneinspektørene i forsvarsgrenene. Rådets mandat var å være et rådgivende organ for forsvarssjefen og de fire generalinspektørene, forstått slik at rådet også på eget initiativ kunne fremme saker. Forsvaret ble nå tilført impulser fra det sivile samfunn og de frivillige organisasjonene, og kvinneinspektørene fikk gjennom Forsvarets kvinneråd en åpen og legitim kanal til meningsfeller utenfor Forsvaret. Værnø og Sveri hevder imidlertid at "uttalelser og synspunkter fra en samlet kvinnegruppe i Rådet ble videreformidlet i en så uskadeliggjort form at ingen virkelig behøvde å bry seg om dem".¹⁶⁶ Arbeidet i Forsvarets kvinneråd var altså vanskeligere enn i Forsvarets kvinnenemnd. Sveri hevder at etableringen av Forsvarets kvinneråd i noen grad representerte en svekkelse av kvinneinspektørenes maktgrunnlag både innad i Forsvaret og overfor den politiske ledelsen.¹⁶⁷

Til tross for disse nye retningslinjer, måtte naturlig nok kvinnetjenesten i Forsvaret utformes noe over tid. I 1978 oppsummerte Forsvarsdepartementet at iverksettingen av kvinners tjeneste i Forsvaret var kommet godt igang, og at det hadde vært mange kvinnelige søkere til de av Forsvarets skoler som ikke utdannet befal til direkte stridende stillinger. I alt var det 33 kvinner ved de grunnleggende befalsskolene. Det er imidlertid vanskelig å generalisere med hensyn til hvor mange kvinner som søkte seg til Forsvaret i denne første tiden. Søkertallet varierte sterkt fra år til år og fra skole til skole. Det var i tillegg stor forskjell mellom antallet kvinnelige søkere til befals- og krigsskolene og antallet opptatte elever. Gjennomsnittlig utgjorde kvinnene to til tre prosent av elevkullet i tiårsperioden 1978 til 1988.¹⁶⁸

Utvidelse av tjenesteområdet for kvinner - en fagmilitær nyorientering i emning?

Tjenesteområdet for kvinner i Forsvaret ble vedtatt utvidet tre ganger mellom endringene av kvinnetjenesten i 1977 og stortingsvedtaket om å innføre full yrkesmessig likestilling i Forsvaret fra januar 1985. I tillegg kom diverse mindre justeringer, blant annet for Hærens vedkommende i 1981. De to første utvidelsene fant sted i 1979 og 1982, og kan betraktes som uttrykk for en begynnende fagmilitær nyorientering i forhold til kvinnetjenesten i Forsvaret.¹⁶⁹

Det kan pekes på to hovedårsaker til at tjenesteområdet for kvinner ble foreslått utvidet mot slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Begge disse var av fagmilitær karakter og ble hovedsakelig presset frem av Forsvarets Overkommando og flere befalsorganisasjoner. For det første var deler av det kvinnelige personellet ikke tilfreds med de nye retningslinjene for kvinnetjenesten i Forsvaret. En rekke funksjoner innen de tjenesteområder kvinner ifølge stortingsvedtaket av 1976 var utelukket fra, var ikke av direkte stridende karakter. Kvinnelig befal følte seg derfor diskriminert ved at begrensningene hindret dem i å få en fullverdig tjeneste. Kvinnelige sersjanter ved Hærens våpentekniske korps på Helgelandsmoen ved Hønefoss kontaktet Norges Befalsslag på grunn av misnøye med hensyn til hvor de kunne beordres under pliktjenesten. Norges Befalsslag henstilte derfor til

Forsvarsdepartementet om å vurdere en utvidelse av tjenesteområdet for kvinner. Forsvarsdepartementet hadde fått fullmakt til å utvide funksjonsområdet for kvinner i den grad det var behov for det. Hærstaben støttet en slik utvidelse og hevdet at den var nødvendig både ut fra Hærens behov, personellens behov for en fullverdig tjeneste og det faktum at kvinnelige befalelever følte seg som annenklassens befall. Hæren uttrykte dermed en langt mer positiv holdning til kvinnetjenesten enn tidligere, noe som blant annet synes å ha sin bakgrunn i økt forståelse for likestillingspolitiske hensyn.¹⁷⁰

For det andre må utvidelsene sees på bakgrunn av praktiske problemer ved den eksisterende ordning, samt at det fremdeles var personellmangel i deler av Forsvaret. Forsvarets Overkommando ga uttrykk for at blant annet Forsvarets sanitet ikke hadde tilstrekkelig mannlig personell for å fylle de behov som mobiliseringsoppsetningene krevde.¹⁷¹ Ikke alle forsvarsgrener og våpengrener opplevde imidlertid en slik reell personellmangel. Ved Luftforsvarets NIKE-bataljon på Linderud understreket ledelsen at den verken hadde behov eller ønske om å erstatte menn med kvinner i krigsoppsetningsplanene, da tilgangen på mannlig personell var tilstrekkelig. I tillegg ble det påpekt at de bygningstekniske forhold ikke var tilpasset kvinner.¹⁷² Når det gjaldt utdanning av kvinnelige flybesetningsmedlemmer, hevdet Luftforsvaret at forsvarsgrenen ikke hadde mulighet til å utdanne kvinnelige flybesetningsmedlemmer kun til fredsbruk og vedlikeholde ferdighetene for disse, og samtidig ha mannlige besetningsmedlemmer å sette inn i stridssituasjoner og krig. Det ble i tillegg ansett som umulig å trekke et definert skille mellom stridende og ikke-stridende lufttjeneste. Luftforsvarsstaben kunne derfor ikke støtte utvidelsen av kvinners tjenesteområde til også å inkludere lufttjeneste. Dersom kvinner skulle tjenestegjøre i Luftforsvaret, så generalinspektøren det som en forutsetning at de måtte kunne tjenestegjøre på lik linje med menn både i fred og krig. Dette innebar at kvinner også måtte utføre stridende tjeneste.¹⁷³ Luftforsvaret synes altså å ha vært mot selve tanken på en funksjonsdeling mellom kjønnene, og ønsket at kvinner enten måtte bli helt integrert i Forsvaret eller stå utenfor.

I tillegg til disse to faktorene begynte også et rettferdighetsmoment å gjøre seg gjeldende i Forsvarets argumentasjon for utvidelse av kvinnetjenesten på

slutten av 1970-tallet. Sjefen for personellstaben i Forsvarets Overkommando, Gunnar Helset, ga i 1978 uttrykk for et ønske om å få dispensasjon fra Forsvarsdepartementet til å bruke kvinnelig befall i alle funksjoner ved avdelingene, samt at Stortinget måtte inviteres til å nyansere sitt syn på disponeringen av kvinner ved feltavdelingene. Forsvarets Overkommando fant det videre noe eiendommelig at kvinner ikke kunne tjenestegjøre ved støtteavdelingene til brigaden i Nord-Norge i fred, tatt i betraktning at de kunne tjenestegjøre ved den norske FN-bataljonen i Libanon.¹⁷⁴

Forsvarsdepartementet foreslo derfor mot slutten av 1970-tallet, etter samråd med Forsvarets Overkommando, at det i Hæren ble åpnet adgang for kvinner til å tjenestegjøre ved mobile feltavdelinger og som personell til støtteavdelinger innen stabstjeneste, transport, intendatur, teknisk vedlikehold og sanitet. I Luftforsvaret ble tjenesteområdet foreslått utvidet til å omfatte administrative stillinger og enkelte stillinger innen operatørtjenesten ved NIKE-bataljonen med underlagte batterier. Når det gjaldt Kystvakten, tilsa kystvakt fartøyenes oppgaver i krig at kvinner raskt måtte kunne erstattes med menn, da kvinner ikke kunne tjenestegjøre i stridende stillinger. For at dette ikke skulle få negative følger for fartøyenes operative status, måtte antallet kvinner ombord begrenses til 20 prosent av besetningen per fartøy.¹⁷⁵

Utvidelsene fant altså sted innenfor de begrensninger Stortinget hadde fastsatt. Departementet påpekte imidlertid at det kunne bli aktuelt å utvide tjenesteområdet for kvinner ytterligere etter hvert som Forsvaret vant erfaring. Den neste utvidelsen fant sted allerede i 1982. I forbindelse med fremleggelsen av statsbudsjetten for 1982, foreslo Forsvarsdepartementet at det i Sjøforsvaret i fred ble åpnet adgang for kvinner til å tjenestegjøre på Marinens fartøyer med rene skoleskipfunksjoner og depotfartøyer. I tillegg skulle kvinner få mulighet til å tjenestegjøre som flygere på Luftforsvarets transport-, overvåkings- og kommandofly og helikoptre, samt inneha stillinger som navigatører og andre besetningsmedlemmer ombord i luftfartøy. Kvinner skulle imidlertid ikke kunne tjenestegjøre som jagerflygere. Forsvarskomiteen sluttet seg til departementets forslag, og det ble gjort vedtak i samsvar med endringsforslagene under stortingsdebattene 21. mai 1979 og 27. november 1981.¹⁷⁶ Flere stortingsrepresentanter uttrykte under debattene en svært positiv

holdning til at kvinners tjenesteområde ble utvidet. Bare Sosialistisk Venstreparti opprettholdt sin prinsipielle motstand mot kvinner i NATO-forsvaret.

Debatten omkring utvidelsen av kvinners tjenesteområde i Forsvaret viser altså at det mot slutten av 1970-årene var i ferd med å finne sted en forskyvning med hensyn til hvilke aktører som var pådrivere for økt integrasjon av kvinner i Forsvaret. Mens initiativet tidligere hovedsakelig hadde ligget på politisk side, var Forsvarets Overkommando og flere befalsorganisasjoner nå viktige initiativtakere for å presse frem endringer. Forsvarsledelsens initiativ i denne saken var hovedsakelig et resultat av praktiske problemer ved den eksisterende ordning, samt et fortsatt behov for kvinnelig arbeidskraft. Samtidig synes det som om et rettferdighetsmoment også begynte å gjøre seg gjeldende i Forsvarets argumentasjon. Fra denne begynnende fagmilitære nyorienteringen i synet på kvinnesak og likestilling, må det kunne trekkes en linje frem til vedtaket om full integrasjon av kvinner i Forsvaret få år senere.

Oppsummering

Hovedsiktepunktet med dette kapittelet har vært å forklare de store endringene kvinnetjenesten i Forsvaret gjennomgikk på 1970-tallet. Oppnevningen av det såkalte Nygaard-utvalget i 1970 resulterte seks år senere i stortingsvedtaket om at kvinner på frivillig basis kunne tjenestegjøre som militært personell i Forsvarets ikke-stridende stillinger. Dette representerte et klart brudd med tidligere ordning basert på stortingsvedtaket av 1957, der kvinner bare fikk inneha status som sivilt personell.

Debatten om kvinners tjeneste i Forsvaret var preget av betydelig grad av polarisering. Den sentrale skillelinjen gikk mellom Forsvarets militære ledelse på den ene siden og de politiske beslutningsorganer på den andre. Forsvarsledelsen var i stor grad negativ eller skeptisk til økt integrasjon av kvinnetjenesten, noe som blant annet hadde sin bakgrunn i forestillingen om kvinners svakere fysiske styrke og særtrekk ved militær kultur og tenkemåte. I den grad Forsvaret kunne støtte Nygaard-utvalgets anbefalinger, var dette

hovedsakelig ut fra et ønske om å avhjelpe den personellmangelen Forsvaret opplevde i perioden. Ved å integrere kvinner i ikke-stridende stillinger, kunne menn frigjøres til stridende funksjoner. Personellmangel var også en sentral årsak til at kvinner ble integrert i andre nasjoners militære forsvar og i enkelte andre mannsdominerte yrker i etterkrigstiden.

Det var i Forsvarsdepartementet og på Stortinget forholdsvis bred konsensus om Nygaard-utvalgets innstilling, og endringene i kvinnetjenesten ble i hovedsak støttet på bakgrunn av et generelt likestillingshensyn. Det var altså Stortinget og politikerne som i denne fasen presset frem endringene, mens Forsvaret holdt tilbake. Dette sto i sterk motsetning til den politiske behandlingen av kvinnetjenesten i Forsvaret umiddelbart etter annen verdenskrig. Den gang var det Stortinget som stoppet Forsvarets ønske om militær tjeneste for kvinner. Motstanden mot endringene av kvinnetjenesten fra den politiske venstresiden må imidlertid ikke undervurderes, og den synliggjør at forsvarspolitikken var en politisk skillelinje i perioden. Sosialistisk Venstrepartis negative holdning til økt likestilling i Forsvaret sammenfalt i stor grad med de oppfatninger den nye kvinnebevegelsen og fredsbevegelsen ga uttrykk for.

Det kan imidlertid synes som om holdningene til økt integrasjon av kvinnetjenesten varierte også innenfor Forsvaret. Hæren var trolig i utgangspunktet noe mer skeptisk enn de øvrige forsvarsgrenene. Mot slutten av 1970-tallet var derimot Hæren den forsvarsgren som kanskje i størst grad tok initiativ til en utvidelse av kvinners tjenesteområde. Den største forskjellen fantes trolig mellom våpengrenene. De våpengrener som i overveiende grad var stridende uttrykte en mer negativ holdning enn de våpengrener der kvinner lenge hadde gjort en innsats, slik som for eksempel innenfor samband og sanitet.

Endringene i kvinnetjenesten fra 1977 representerte et viktig skritt på veien mot full integrasjon av kvinner i Forsvaret. Stortingsvedtaket innebar at Norge, sammen med Danmark og til dels Belgia, ble et av de ledende landene innad i NATO med hensyn til integrasjon av kvinner i Forsvaret. Ikke-stridende klausulen la imidlertid fortsatt store begrensninger på kvinners tjeneste. Neste kapittel vil behandle slutføringen av den formelle likestillingsprosessen i Forsvaret.

Kapittel 4

Fase III: 1980-1985

Fagmilitær nyorientering og kvinner i strid

Dette kapittelet behandler den siste fasen på veien mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret, perioden fra omkring 1980 til 1985. Sentralt i denne perioden var spørsmålet om hvorvidt kvinner også skulle kunne tjenestegjøre i stridende stillinger og få rett til å avtjene førstegangstjeneste på lik linje med menn. For å vurdere disse omstridte spørsmålene ble *Utvalget for yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret* nedsatt i 1980. Kapittelet vil redegjøre for hvordan denne prosessen fant sted, samt undersøke i hvilken grad holdningene og argumentene hadde endret seg fra behandlingen av Nygaard-utvalgets innstilling på midten av 1970-tallet. Videre vil kapittelet behandle de drivkrefter som la føringer på utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret, samt drøfte årsaker til at det først på 1970- og 1980-tallet ble mulig å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn. Denne problemstillingen vil først og fremst bli belyst ved å vise hvordan strukturelle endringer bidro til å legge grunnlaget for et militært og samfunnspolitisk paradigmeskifte.

Sundgot-utvalget og forslaget om kvinner i strid

Utvalget for yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret ble oppnevnt av Forsvarsdepartementet i september 1980. Bakgrunnen var at stortingsrepresentanten Åsa Solberg Iversen (AP) under budsjettbehandlingen i november 1979 henstilte til Regjeringen om å nedsette et utvalg for å vurdere muligheten for full yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret. Den direkte foranledningen for hennes initiativ var at Lov om likestilling mellom kjønnene tok til å gjelde fra 15. mars 1979, og at Forsvaret i henhold til Stortingets begrensninger på kvinners tjeneste i Forsvaret var

unntatt fra likestillingsloven.¹⁷⁷

Utvalgets formann var oberst Kjell Sundgot fra personellstaben i Forsvarets Overkommando, og det vil derfor heretter bli kalt Sundgot-utvalget. For øvrig besto utvalget av kommandørkaptein Olav Kjetun fra sjøforsvarsstaben, major (oberstløytnant fra januar 1982) Elisabeth Sveri fra hærstaben, major Dagfinn M. Johansen fra luftforsvarsstaben, konsulent Annie Krefting fra Forbruker- og administrasjonsdepartementet og Evy Buerud Pedersen fra Kvinners Frivillige Beredskap. Major Gerd Westgaard fra luftforsvarsstaben ble oppnevnt av Forsvarsdepartementet som utvalgets sekretær fra 1. januar 1981.¹⁷⁸ Utvalget besto altså av både yrkestilsatt befal og representanter fra sivile institusjoner, og alle de tre forsvarsgrenene var representert.

Utvalgets mandat var å "vurdere om vernepliktsloven bør justeres for å øke kvinners mulighet for full yrkesmessig likestilling, [samt] vurdere i hvilken grad man bør åpne adgang for kvinner til utdanning og tjeneste innenfor rammen av eksisterende utdanningsordninger og tjenestefunksjoner som mannlig militært personell kan tjenestegjøre i".¹⁷⁹ Hvis begrensninger måtte opprettholdes, skulle utvalget utrede disse og angi på hvilke premisser full eller tilnærmet yrkesmessig likestilling likevel kunne oppnås. Utvalget leverte sin innstilling 26. august 1982, og denne var, i motsetning til Nygaard-utvalgets innstilling, enstemmig.

Arbeidet i Sundgot-utvalget var preget av stor grad av enstemmighet.¹⁸⁰ Det var en grunnleggende enighet om at det måtte innføres yrkesmessig likestilling i Forsvaret så raskt som mulig, og at kvinner fikk mulighet til å inneha alle tjenestestillinger i Forsvaret, også de direkte stridende. De gjeldende begrensningene på kvinners tjeneste ble ansett som uheldige for kvinnes anseelse innad i Forsvaret og for deres karrieremuligheter både i Forsvaret og i det sivile samfunn. Det ble forutsatt at det i prinsippet allerede var yrkesmessig og utdanningsmessig likestilling mellom kvinner og menn på de områder i Forsvaret som fra 1977 var blitt åpnet for kvinnelig personell. Utvalget påpekte derfor at det kun gjensto å gi kvinner utdanning til tjeneste i funksjoner med strid som hovedgjøremål for at yrkesmessig likestilling skulle være oppnådd i Norge. Opptak av kvinner skulle ikke begrenses av kvoter eller rammetall, men skje i konkurranse med menn. Dette innebar at den totale stillingsrammen

i Forsvaret ikke ville endres. Når det gjaldt spørsmålet om førstegangstjeneste for kvinner, hevdet utvalget at kvinner måtte få full mulighet til også å avtjene denne på lik linje med menn og sammen med menn. Utvalget fant det imidlertid ikke nødvendig å innføre obligatorisk kvinnelig verneplikt for å gi kvinner full yrkesmessig likestilling i Forsvaret.¹⁸¹

Sundgot-utvalgets ønske om å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn, hadde først og fremst sin bakgrunn i likestillingstanken. Sundgot-utvalgets innstilling skilte seg slik fra Nygaard-utvalgets vektlegging av de personellpolitiske aspektene. På den annen side var også Sundgot-utvalget seg bevisst at Forsvarets fremtidige personellsituasjon talte for innføring av yrkesmessig likestilling mellom kjønnene. Det ble hevdet at Forsvaret mot slutten av 1990-årene ville bli rammet av personellmangel fordi reduserte barnekull ville gjøre rekrutteringsstyrken mindre. Forsvaret ville derfor være tjent med å benytte den kvinnelige personellreserven.¹⁸²

Den gradvise utvidelsen av tjenesteområdene for kvinner fra 1977 og frem til 1982, innebar at det var relativt få tjenesteområder som gjensto å bli åpnet for kvinner for at yrkesmessig likestilling mellom kjønnene ville være en realitet. Utvidelsen av kvinners tjenesteområde i Luftforsvaret til også å omfatte flygende tjeneste, var i tillegg problematisk sett i forhold til det faktum at generalinspektøren for Luftforsvaret hadde påpekt at det ikke var mulig å skille mellom stridende og ikke-stridende lufttjeneste. Kvinner ville derfor måtte utføre stridende tjeneste og dermed bryte med Stortingets bestemmelser. De gjeldende begrensningene på kvinners tjeneste ble ansett som lite logiske, og utvalget hevdet at bestemmelsene slo forskjellig ut ved de ulike avdelinger og forsvarsgrener. Videre påpekte utvalget at det var svært lite økonomisk for Forsvaret å skulle utdanne et "fredskorps" og et "krigskorps" av befal slik som for eksempel i Sjøforsvaret, der kvinner ombord på kystvaktfartøyer ville måtte erstattes av menn ved mobilisering og krig.

Undersøkelser av kvinners fysiske yteevne konkluderte med at bortsett fra individuelle variasjoner var det ingen anatomiske eller fysiologiske grunner til å bruke kjønn som argument med tanke på utvelging og adgang til militære oppgaver. Det var den individuelle treningstilstanden som var avgjørende for hva den enkelte soldat kunne klare.¹⁸³ Utvalget hevdet dessuten at det ikke var

samme krav til fysikk til alle stillinger i Forsvaret, og at det derfor kunne være hensiktsmessig med en avveining mellom hensynet til likestilling mellom kjønnene og hensynet til de fysiske ressurser en militær leder burde ha. Det ble i tillegg vurdert hvorvidt kvinner ville være egnet som militære ledere og til å føre kommando. Konklusjonen var at også denne evnen sannsynligvis var individuelt bestemt ut fra utdanning og personlighet og ikke avhengig av kjønn. Utvalget påpekte videre at Forsvaret burde kunne tilby en arbeidssituasjon der det ble lagt mest mulig til rette for at begge kjønn kunne fortsette i sitt yrke etter barnefødsler. Med hensyn til de økonomiske aspektene ved å innføre yrkesmessig likestilling mellom de to kjønn i Forsvaret, hevdet Sundgot-utvalget at ekstrabevilgningene som følge av kvinners likestilte inntreden i Forsvaret ikke ville bli uforholdsmessig store.¹⁸⁴

Forsvarets retrett - fra motstand til avmålt positiv holdning

Behandlingen av Nygaard-utvalgets innstilling viste at kvinner i stor grad ble vurdert som en arbeidskraftreserve i forsvarssammenheng. Forsvarets fagmilitære ledelse var i stor grad negativ til økt integrasjon av kvinnetjenesten, og ga hovedsakelig sin tilslutning på bakgrunn av et ønske om å avhjelpe den personellmangelen som preget Forsvaret på 1970-tallet. I begynnelsen av 1980-årene var fremdeles deler av Forsvaret skeptisk til integrasjon av kvinner i stridende stillinger. Forestillingen om kvinners relative svakere fysiske styrke var fortsatt et av de viktigste ankepunktene mot i økende grad å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn. Det fysiske aspektet var imidlertid sterkt knyttet til oppfatningen om at Forsvaret ikke var egnet som arbeidsplass for kvinner. Slike holdninger var mest utbredt i Hæren, og da spesielt i våpengrenene infanteriet, kavaleriet og artilleriet. Disse våpengrenene har tradisjonelt blitt betraktet som Hærens mest fysisk krevende, i tillegg til at miljøet har vært svært mannsdominert. Infanteriinspektøren var blant dem som hevdet at infanteribataljonen "[...] trenger de sterkeste soldater som har forutsetning for, ved siden av ryggsekk, å bære ammunisjon, tunge våpen og trekke pulk. Dette taler for at kvinner tilføres bakre avdelinger og at kravene til

infanteriet heves slik at infanteriet tilføres de sterkeste".¹⁸⁵ Videre ble det ansett som et problem for forholdet mellom de to kjønn at soldatene under feltforhold i strid måtte regne med å ha "kroppskontakt for å overleve [...]".¹⁸⁶ Hærstaben i Forsvarets Overkommando understreket videre at avdelinger med strid som hovedoppgave stilte betydelige krav til fysisk og psykisk styrke hos både befal og mannskaper. Problemer mellom kvinner og menn med hensyn til kjønnsrollemønstre og fordommer ble antatt å kunne påvirke avdelingenes stridsevne i negativ retning. Inntil Forsvaret hadde et bredere erfaringsmateriale, burde kvinner derfor fortsatt holdes utenom de stridende stillinger.¹⁸⁷ Hæren, som på begynnelsen av 1980-tallet hadde ledet an i utviklingen for å utvide kvinners tjenesteområde i Forsvaret, var altså svært skeptisk til en ytterligere integrasjon av kvinnetjenesten. Innenfor de fagområder der kvinner tradisjonelt hadde tjenestegjort, og som samsvarte med det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret, synes imidlertid skepsisen å ha vært langt mindre enn i de fysisk krevende og mannsdominerte stridende våpengrener. Sanitetsinspektøren var derfor den eneste av våpengreninspektørene i Hæren som fullt ut støttet Sundgot-utvalgets innstilling om å innføre yrkesmessig likestilling i Forsvaret.¹⁸⁸

De negative holdningene til kvinner i stridende stillinger hadde i stor grad utgangspunkt i følelsesmessige aspekter knyttet til forestillingen om blødende og sårede kvinner ved frontlinjen. En rekke av argumentene hadde utgangspunkt i angivelige erfaringer forbundet med israelske kvinners tjeneste i strid. Israel har hatt alminnelig verneplikt for både menn og kvinner helt siden statens opprettelse i 1948. I perioden 1948 til 1955 deltok israelske kvinner aktivt også i stridshandlinger. Fra 1955 fikk imidlertid kvinnene forbud mot å delta i strid. Det ble hevdet at israelske menn sluttet å kjempe for å ta seg av sårede kvinner, og at dette følgelig påvirket avdelingenes stridsevne. Videre ble det fremhevet som et problem at kvinnelige krigsfanger ble torturert og voldtatt foran øynene på israelske mannlige soldater, med den følge at avdelingene ble demoralisert. Elisabeth Sveri, kvinneinspektør i Hæren, så det som sentralt å avlive disse forestillingene som argumenter for ikke å benytte kvinner i strid i det norske Forsvaret. Hun påpekte at det ikke hadde vært mulig å få bekreftet realiteten i dem.¹⁸⁹

I motsetning til Hæren, uttrykte Sjøforsvaret og Luftforsvaret en mer positiv holdning til integrasjon av kvinner også i Forsvarets stridende stillinger. Dette hadde blant annet sammenheng med praktiske problemer ved den eksisterende ordning. Sjøforsvaret hadde tilfredsstillende og til dels svært gode erfaringer med kvinner ombord på fartøyer. Mange av de problemene forsvarsgrenen hadde forestilt seg før endringene i 1977 var mindre enn antatt eller hadde ikke vært tilstedeværende.¹⁹⁰ Det kan synes som om de gode erfaringene Sjøforsvaret hadde gjort i etterkant av endringene av 1977 og utvidelsen av kvinners tjenesteområde i 1979 og 1982 var noe av årsaken til den nye og positive holdningen. Videre var det lite tilfredsstillende for Sjøforsvaret å måtte ilandsette kvinnelig personell dersom en stridssituasjon oppsto.

Utvidelsen av kvinners tjenesteområde i Luftforsvaret i 1982 medførte at kvinner fikk tjenestegjøre som flygere på de fleste fly bortsett fra jagerfly. Stortingets begrensninger på kvinnetjenesten var imidlertid problematisk for Luftforsvaret, da det ikke var mulig å skille mellom stridende og ikke-stridende lufttjeneste. Generalinspektøren for Luftforsvaret understreket derfor at det var en forutsetning for å utdanne kvinnelig luftpersonell at disse måtte tjenestegjøre på lik linje med menn både i krig og fred, og at de måtte benyttes innen alle tjenesteområder, også de stridende. Luftforsvaret både støttet og krevde altså at Sundgot-utvalgets anbefalinger ble lagt til grunn for den fremtidige organiseringen av kvinnetjenesten i Forsvaret. De ulike befalsorganisasjonene, blant dem Norges Befalsforbund og Befalets Fellesorganisasjon (BFO), var generelt også positive til integrasjon av kvinner i Forsvarets stridende stillinger.¹⁹¹

Det synes videre som om kvinner fremdeles ble betraktet som en arbeidskraftreserve Forsvaret ønsket å nyttiggjøre seg av ved behov. Rekruttering av befal for å erstatte en uforholdsmessig stor befalsavgang, var fremdeles et hovedproblem for Forsvaret i begynnelsen av 1980-årene. Spesielt var avgangen av flygere til sivil luftfart et svært alvorlig problem i perioden, særlig tatt i betraktning av at de nye F-16 jagerflyene ble tatt i bruk på denne tiden. Hæren var også i en vanskelig personellsituasjon. Avgangen av yrkesbefal ble imidlertid på enkelte områder forutsatt å kunne dekkes ved

større bruk av sivilt personell.

På den annen side ble det tidlig på 1980-tallet slått fast at de økonomiske rammeforutsetningene tilsa at personellforbruket etter hvert måtte reduseres. Dette grunnsynet ble videreført i langtidsmeldingen for planperioden 1984 til 1988, der personellinnsparinger var et klart siktemål.¹⁹² Ønsket om å redusere investeringene og driftsutgiftene medførte at Forsvarets Overkommando så det nødvendig med en trinnvis innpassing av det kvinnelige personellet.

Større deler av Forsvaret var altså til dels negativ til innføring av yrkesmessig likestilling for kvinner i organisasjonen. Motstanden synes i hovedsak å ha hatt sin bakgrunn i økonomiske hensyn og en prinsipiell skepsis til kvinner i strid. Innenfor Forsvarets egne rekker synes det som om det i hovedsak bare var Forsvarets kvinneråd som fullt og helt støttet opp om Sundgot-utvalgets anbefalinger.¹⁹³

Etter hvert begynte imidlertid også Forsvarets fagmilitære ledelse i større grad enn tidligere å ta hensyn til samfunnets krav om likestilling mellom kjønnene på alle samfunnsområder. Det avgjørende vendepunktet fant sted i 1983, og kom til uttrykk gjennom forskjellene mellom Forsvarets Overkommandos to uttalelser til Sundgot-utvalgets innstilling; den første avgitt i januar 1983 og den andre i januar 1984. Disse avdekker at Forsvarets Overkommando i løpet av 1983 til dels endret sin oppfatning med hensyn til kvinners tjeneste i Forsvaret.

I sin uttalelse av januar 1983 påpekte Forsvarets Overkommando at kvinners innvirkning på stridsevnen til avdelinger med strid som hovedoppgave måtte avklares før yrkesmessig likestilling kunne innføres i Forsvaret. Overkommandoen kunne derfor ikke gi sin tilslutning til utvalgets anbefalinger. En klart avgrenset prøveordning med frivillig førstegangstjeneste for kvinner var det lengste Forsvarets Overkommando var villig til å vurdere som et første tiltak i en trinnvis utvikling.¹⁹⁴ General Sven Hauge, forsvarssjef i perioden 1982 til 1984, uttalte at han ikke ville ta noe initiativ til å åpne for kvinner i stridende stillinger blant annet fordi det ikke var noe militært behov for å gå til et slikt skritt. Han hadde imidlertid ingen prinsipielle innvendinger mot å gi kvinner adgang til slike stillinger i Forsvaret, og antok at de fleste oppgaver ville kunne løses av kvinner like godt som av menn. Forsvarssjefen

så det derimot som et politisk spørsmål å vurdere hvorvidt kvinner skulle inneha stridende tjeneste.¹⁹⁵

Etter å ha foretatt en omfattende vurdering av kvinners fysiske og psykiske yteevne, hevdet Forsvarets Overkommando i januar 1984 at det ikke "[...] foreligger anatomiske eller fysiologiske grunner til å bruke kjønn som argument med tanke på utvelgelse og adgang til militære oppgaver".¹⁹⁶ Overkommandoen fant heller ingen andre prinsipielle grunner som talte mot at kvinner kunne anvendes i stridende stillinger. Forsvarssjef Hauges målsetning var at kvinner som tilfredsstilte de kvalifikasjonskrav som gjaldt for tilsvarende kategorier menn, skulle kunne inneha enhver militær stilling i Forsvaret. Det ble imidlertid understreket at den yrkesmessige likestillingen måtte gjennomføres trinnvis og at den derfor nødvendigvis ville ta noe tid.¹⁹⁷ Den fagmilitære ledelse hadde altså foretatt en holdningsendring. Fra en utpreget skepsis til kvinner i stridende stillinger, inntok Forsvarets Overkommando nå en nølende og avmålt positiv innstilling til økt integrasjon av kvinnetjenesten. Hva var årsaken til at en slik holdningsendring fant sted i Forsvarets Overkommando i løpet av 1983? Spørsmålet kan ikke gis noe entydig og konkret svar. Det synes imidlertid som om Forsvarsdepartementet og forsvarsminister Anders C. Sjaastad (H) la et visst press på Forsvarets Overkommando i denne saken. Sjaastad var personlig svært positiv til å integrere kvinner også i Forsvarets stridende stillinger, og han så innføringen av yrkesmessig likestilling i Forsvaret som et viktig mål i seg selv. Forsvarsministeren så det derfor som sentralt å oppnå økt forståelse for likestillingstanken også hos Forsvarets fagmilitære ledelse. Etter en henstilling fra Forsvarsdepartementet i mars 1983, der overkommandoen ble bedt om på nytt å vurdere en justering av opptakskvotene for kvinner ved befals- og krigsskolene, skal Forsvarets Overkommando ha startet arbeidet med en videre vurdering av enkelte punkter fra sin første innstilling.¹⁹⁸ Forsvarets Overkommando betraktet henstillingen fra departementet som et pålegg fra den politiske ledelsen. På bakgrunn av de nye utredningene fant overkommandoen det dermed hensiktsmessig å tilrå Sundgot-utvalgets innstilling om integrasjon av kvinner også i Forsvarets stridende stillinger. Drivkraften lå altså fremdeles på politisk side. Det kan imidlertid synes som

om likestillingshensynet i større grad enn tidligere lå til grunn for Forsvarets Overkommandos nye standpunkt.

Kvinner får rett til å avtjene førstegangstjenesten

Hvilke holdninger møtte Sundgot-utvalgets innstilling om å innføre yrkesmessig likestilling i Forsvaret i de politiske beslutningsorganer, og hvordan forløp den politiske debatten? I forbindelse med fremleggningen av statsbudsjettet for 1984 foreslo Forsvarsdepartementet, etter tilrådning fra Sundgot-utvalget, at kvinner på frivillig basis ble gitt adgang til å avtjene førstegangstjeneste sammen med menn og av varighet som bestemt for menn (12/15 måneder), samt at kvinner skulle få full adgang til de opplæringstilbud som lå innenfor de begrensninger for kvinners tjeneste som Stortinget hadde vedtatt. Forslaget ble fremmet blant annet på bakgrunn av at Forsvarets Overkommando i sin første uttalelse til Sundgot-utvalgets innstilling hadde påpekt at en klart avgrenset prøveordning med frivillig førstegangstjeneste for kvinner burde vurderes nærmere som et første tiltak i en eventuell trinnvis utvikling. Forsvarskomiteen støttet departementets forslag.¹⁹⁹

Forslaget om å gi kvinner rett til å avtjene førstegangstjenesten ble enstemmig vedtatt av Stortinget under stortingsdebatten i desember 1983. Saken ble lite debattert, og Sosialistisk Venstreparti markerte seg ikke i debatten. Representanten Hans J. Røsjorde opprettholdt imidlertid Fremskrittspartiets ønske om å innføre obligatorisk verneplikt for all norsk ungdom, der kvinner kunne velge om denne verneplikten skulle avtjenes i de væpnede styrker eller innen annen samfunnsgavnlig tjeneste. Hans forslag hadde sin bakgrunn i Forsvarets personellbehov, likestillingshensynet og behovet for arbeidskraft i helse- og sosialsektoren.²⁰⁰

Kvinner skulle nå altså få full adgang til de opplæringstilbud som lå innenfor Stortingets begrensninger om at kvinner ikke skulle inneha stridende tjeneste. Forsvarsdepartementet satt som forutsetning for kvinners frivillige førstegangstjeneste at kvinner fra og med fremmøte tjenestegjorde under samme vilkår som vernepliktige menn. Dette gjaldt også ved repetisjons- og mobiliseringsøvelser, ved mobilisering og i krig. Kvinner måtte undertegne

såkalt villighetserklæring der de påtok seg de samme forpliktelser og rettigheter som menn hadde ifølge vernepliktslovens bestemmelser. Bare unntak som en direkte følge av kvinners spesielle livssituasjon ble akseptert.²⁰¹ Øvre aldersgrense for kvinners mulighet til å avtjene førstegangstjenesten ble satt til fylte 24 år, mens nedre aldersgrense var den samme som for vernepliktige menn, på denne tiden 19 år.

Førstegangstjeneste for kvinner ble imidlertid ikke iverksatt før i 1985, etter at Stortinget hadde vedtatt å fjerne de siste begrensningene på kvinners tjeneste i Forsvaret. Med innføringen av den yrkesmessige likestillingen skulle alle tallmessige begrensninger på kvinners militære tjeneste oppheves. Forsvarsdepartementet bestemte imidlertid at Forsvaret i en overgangsperiode måtte vurdere antallet kvinner som kunne tas opp ut fra forlegningsmessige hensyn. For 1985 ble inntaket av kvinner satt til 250 fordelt på forsvarsgrenene. Etter at frivillig førstegangstjeneste for kvinner ble kunngjort i pressen i mars 1985, meldte det seg 130 kvinnelige søkere, hvorav halvparten trakk seg. Av dem som ble igjen, gikk 31 søkere til Hæren, 14 til Sjøforsvaret og 6 til Luftforsvaret. Hærstaben uttrykte at dette resultatet var dårligere enn forventet, og ville arbeide videre med hvordan førstegangstjenesten burde tilrettelegges i fremtiden.²⁰²

Kvinner i strid - begrensningene på kvinners tjeneste i Forsvaret oppheves

Forslaget om å innføre yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret ble første gang konkret vurdert av Forsvarsdepartementet i langtidsmeldingen for Forsvarets virksomhet i tiden 1984-1988. Denne påpekte at departementet i planperioden ønsket å vurdere innføring av full yrkesmessig likestilling i Forsvaret. Det ble imidlertid ansett som sentralt å gå frem i et tempo og omfang som ville hindre negative utslag under prosessen.²⁰³ Forsvarsdepartementet fremmet deretter under behandlingen av statsbudsjettet for 1985 forslag om at de "[...] gjeldende begrensninger på kvinners tjeneste i Forsvaret oppheves, og at yrkesmessig full likestilling mellom kvinner og menn innføres og gjennomføres etter hvert som forholdene kan legges til rette

for det".²⁰⁴ Forsvarskomiteen støttet departementets forslag, og påpekte at det verken var mulig eller hensiktsmessig å opprettholde et prinsipielt skille mellom stridende og ikke-stridende funksjoner med hensyn til kvinners frivillige tjeneste i Forsvaret. Komiteen foreslo videre at Forsvarsdepartementet skulle gis fullmakt til å iverksette ordningen etter hvert som forholdene ble lagt til rette for det. Inntil dette ble praktisk mulig, måtte kvinnene få grunnopplæring i egne rekruttskoler som tidligere. Komiteen understreket at kvinners tjeneste i Forsvaret skulle bygge på frivillighet, og at ordningen ikke tok sikte på å innføre alminnelig verneplikt for kvinner.²⁰⁵

Det er imidlertid grunn til å tro at mange av forsvarskomiteens medlemmer i utgangspunktet hadde vært noe skeptisk til en slik utvidelse av kvinnetjenesten. Høyres Thor Knudsen, nestformann i forsvarskomiteen i denne perioden, har påpekt at det faktum at den fagmilitære ledelse i løpet av 1983 signaliserte en avmålt positiv holdning til spørsmålet om kvinners adgang til stridende stillinger, var avgjørende i forhold til at forsvarskomiteens medlemmer fant å kunne tilrå innføringen av yrkesmessig likestilling i Forsvaret. Årsaken til dette var at den fagmilitære nyorienteringen var et signal om at de politiske myndigheter ved å anbefale yrkesmessig likestilling i Forsvaret, ikke ville påtvinge den fagmilitære ledelsen forsvarspolitiske vedtak. Høyre, som var forholdsvis godt representert i forsvarskomiteen, har ofte lagt stor vekt på fagmilitære råd i forsvarsspørsmål.²⁰⁶

Forslaget om en ytterligere integrasjon av kvinner i Forsvaret fikk positiv støtte fra majoriteten av stortingsrepresentantene og sentrale organer slik som blant annet Likestillingsrådet.²⁰⁷ Aslaug Lund, likestillingskonsulent i Forsvarsdepartementet fra 1982, påpekte at "det kan vanskelig forsvares overfor det øvrige samfunn at Forsvaret som eneste etat fortsatt vil stenge kvinnene ute fra store deler av den militære utdanning og tjeneste - fordi de er kvinner".²⁰⁸ Både Lund og Likestillingsrådet påpekte at det var spesielt viktig å åpne Forsvaret for kvinner på bakgrunn av at mange ledende stillinger i det sivile næringsliv ble besatt av personer rekruttert fra Forsvaret, og at det ikke fantes tilsvarende sivil utdanning som kvinnene kunne benytte seg av.²⁰⁹ Arbeiderpartiets Grete Knudsen og Hanna Kvanmo fra Sosialistisk Venstreparti var de eneste representantene som ga uttrykk for en negativ holdning til

kvinner i stridende stillinger. Kvanmo hevdet at kvinner ikke hadde noe i stridende stillinger å gjøre. Knudsen var redd for at en innføring av yrkesmessig likestilling i Forsvaret ville bety et skritt nærmere alminnelig verneplikt for kvinner, noe hun ikke kunne støtte. Videre påpekte hun at flere kvinnelige soldater verken ville tjene fredssaken eller likestillingen mellom kjønnene.²¹⁰ Ingen av de øvrige kvinnelige representantene fra Arbeiderpartiet ga uttrykk for slike synspunkter i debatten. Det synes derfor ikke som om Knudsens oppfatninger var representative for majoriteten av Arbeiderpartiets kvinner. Uttalelsen støtter imidlertid opp om den tidligere antatte hypotesen om at den forsvars- og sikkerhetspolitiske konfliktlinjen som preget Arbeiderpartiet på 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet bidro til å fremme skepsis også med hensyn til kvinners tjeneste i Forsvaret.

Forsvarsminister Sjaastad uttrykte at også Willoch-regjeringen ønsket at Stortingets begrensninger på kvinners tjeneste i Forsvaret måtte oppheves, slik at full yrkesmessig likestilling kunne innføres. Spørsmålet om å innføre yrkesmessig likestilling i Forsvaret var altså ikke noe omstridt tema i Høyre, men det fantes varierende holdninger og uenighet. Det kan synes som om spesielt flere av Høyres mannlige representanter var noe skeptiske eller negative til integrasjon av kvinner i stridende stillinger. Etter at Forsvarets Overkommando endret sitt standpunkt, ble de imidlertid mer positivt innstilt. Dette gjaldt derimot ikke statsminister Kåre Willoch. Under Høyres gruppebehandling av langtidsmeldingen for Forsvarets virksomhet i perioden 1984-1988, uttrykte Willoch sterk motstand mot integrasjon av kvinner i Forsvarets stridende stillinger. Thor Knudsen og Høyres gruppeformann Jo Benkow, sluttet seg imidlertid til gruppens flertall, og Willoch ble trolig stående forholdsvis alene med sitt standpunkt på dette tidspunkt. Når det gjaldt Høyres kvinnelige representanter, var flere av disse pådrivere i utviklingen av kvinnetjeneste. Dette gjaldt kanskje spesielt Grethe Værnø og Gunvor Schnitler.²¹¹

Under voteringen 20. november 1984 ble forsvarskomiteens forslag vedtatt mot bare fire representanters stemmer. Det kan antas at dette var Sosialistisk Venstrepartis fire stortingsrepresentanter. På sivil side var det bare organisasjonen Folkereising Mot Krig som i sin høringsuttalelse opprettholdt

den negative holdningen til integrasjon av kvinner i Forsvaret som et ledd i kampen mot økt militarisering av samfunnet.²¹² De fleste representanter på Stortinget og i det sivile samfunn så altså innføringen av yrkesmessig likestilling i Forsvaret som naturlig i forhold til samfunnsutviklingen for øvrig. Stortingsdebattene i 1984 skilte seg således noe fra debatten i 1976, der spesielt Sosialistisk Venstreparti uttrykte sterk motstand mot forsvarskomiteens innstilling. Sosialistisk Venstreparti opplevde en generell svekkelse mot slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Partiet mistet ved stortingsvalget i 1977 14 av sine 16 representanter, mens det ved valget i 1981 bare fikk fire representanter.²¹³ Dette må sees i sammenheng med den generelle høyrebølgen som preget det politiske landskapet på 1980-tallet. Høyrebølgen kulminerte med stortingsvalget i 1981, da Willoch dannet den første rene Høyre-regjeringen i etterkrigstiden. I 1983 kom Kristelig Folkeparti og Senterpartiet inn i regjeringskoalisjon med Høyre. Bare avbrutt av Gro Harlem Brundtlands Arbeiderparti-regjering fra 1986 til 1989, skulle en slik borgerlig koalisjonsregjering komme til å bli sittende i regjeringsposisjon frem til slutten av 1990.²¹⁴ De radikale strømningene og striden om sikkerhetspolitikken som preget 1970-tallet var altså på 1980-tallet mindre fremtredende enn tidligere. Sosialistisk Venstrepartis svekkelse kan ha vært medvirkende årsak til at fredsbevegelsen og den radikale kvinnebevegelsen i stor grad forsvant som politisk pressgruppe i denne saken utover på 1980-tallet.

De nye retningslinjene innebar at det i prinsippet ikke lenger ville være riktig å snakke om noen egen kvinnetjeneste. Stortingsvedtaket av 8. desember 1983 ga kvinner mulighet til på frivillig basis å gjennomføre førstegangstjeneste sammen med menn og av varighet som for menn. 20. november 1984 opphevet Stortinget de siste begrensningene på kvinners tjeneste i Forsvaret. Vedtaket innebar at kvinner fra 1. januar 1985 i prinsippet fikk adgang til all opplæring og tjeneste i Forsvaret, også i de direkte stridende stillinger. Inntaket av kvinner til de ulike skoler måtte imidlertid skje noe gradvis, avhengig av skolenes kapasitet til å ta inn kvinner. For Hærens vedkommende ble det vedtatt å åpne befalsskolene for feltartilleriet, kavaleriet og infanteriet for kvinner først i 1986, mens ingeniørvåpenet ble åpnet fra 1985.²¹⁵ Behandlingen

av Sundgot-utvalgets innstilling bar preg av større grad av konsensus mellom Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse enn ved tidligere behandlinger av kvinnetjenesten i Forsvaret. Forsvarets Overkommando inntok en avmålt positiv holdning til spørsmålet. I tillegg var den politiske opposisjonen, særlig representert ved fredsbevegelsen og Sosialistisk Venstreparti, svekket. Det var fremdeles politikere og Forsvarsdepartementet som i hovedsak var pådrivere i prosessen. Luftforsvaret representerte i denne sammenheng et unntak, da forsvarsgrenen på grunn av problemer knyttet til inneværende ordning anbefalte at også de stridende stillinger ble åpnet for kvinner. Også i Den norske kirke var utviklingen frem mot likestilling mellom kjønnene i kirkelige posisjoner i stor grad et resultat av påtrykk utenfra. Teolog Kristin Molland Norderval påpeker at kvinners adgang til presteembedet var en politisk beslutning som ble fattet mot ønsket til majoriteten av kirkens ledere. Hun hevder at dersom kirken ikke hadde hatt statstilknytning, ville spørsmålet om kvinnens stilling ha kommet opp på et mye senere tidspunkt.²¹⁶

Opphevelsen av begrensningene på kvinners tjeneste i Forsvaret fra 1985, innebar at Norge igjen ble et av de ledende landene i NATO-alliansen med hensyn til integrasjon av kvinnetjenesten. Nederland var tidligst ute med å innføre yrkesmessig likestilling i forsvaret i 1979. Kvinner ble imidlertid i realiteten ikke integrert i stridende stillinger før i 1983. Deretter fulgte Belgia, som i 1981 fjernet alle begrensningene på kvinners tjeneste i forsvaret. Sverige åpnet opp for kvinner i strid i 1983. Først i 1988 ble det innført yrkesmessig likestilling i det danske forsvaret. Kvinner fikk imidlertid ikke tjenestegjøre som jagerflygere.²¹⁷

Vernepliktsutvalget og debatten om obligatorisk verneplikt for kvinner

Denne studien har i vesentlig grad vært avgrenset til kvinners inntreden som yrkestilsatt befal i Forsvaret. Det norske forsvaret har imidlertid alltid vært vernepliktsbasert, og de vernepliktige har utgjort hoveddelen av Forsvarets krigsorganisasjon. Det er Grunnlovens paragraf 109 som danner grunnlaget for verneplikten. Vernepliktsloven innebærer at alle norske menn har rett og

plikt til å avtjene førstegangstjeneste, repetisjonstjeneste og eventuell ekstraordinær tjeneste i fred. I tillegg kommer selvsagt plikten til å gjøre tjeneste i krig. Vernepliktige som blir funnet medisinsk udyktige eller er militærnektete, kan bli fritatt fra militær tjeneste i Forsvaret.²¹⁸

Problemstillingene omkring kvinners likestilte inntreden i Forsvaret får dermed minst to dimensjoner; en basert på yrkesmessig likestilling i Forsvaret, den andre basert på rettferdighet i byrdefordelingen mellom de to kjønn i vernepliktsforsvaret. Sistnevnte problemstilling vil være gjenstand for analyse i dette avsnittet. Debatten om kvinnelig verneplikt vil i det følgende spesielt bli knyttet til Vernepliktsutvalgets innstilling fra 1979, samt vurderes i forhold til hvordan aktørene posisjonerte seg i den øvrige debatten om kvinners tjeneste i Forsvaret.

Prinsippet om alminnelig verneplikt utviklet seg i perioden etter den franske revolusjon i 1789. De franske revolusjonskrigene medførte at hele nasjonen måtte mobiliseres bak krigsinnsatsen dersom Frankrikes krigslykke skulle snu. Som en følge av dette ble verneplikt innført av den franske nasjonalforsamlingen i 1793.²¹⁹ Verneplikten har i stor grad vært knyttet til ideen om statsborgerskap. Statsborgerskapet innebar at borgerne fikk en rekke rettigheter i kraft av å være borgere i staten. Ut av dette vokste ideen om at staten måtte kreve plikter av borgerne som motytelse for de rettigheter, blant annet stemmerett, som statsborgerskapet ga dem. Universell verneplikt er imidlertid et moderne fenomen.²²⁰ Med unntak av en kort periode under annen verdenskrig, har norske kvinner aldri hatt militær verneplikt. Dette kan oppfattes som problematisk tatt i betraktning det tette forholdet mellom verneplikt og statsborgerskap.

Spørsmålet om å pålegge kvinner obligatorisk verneplikt i fredstid ble tatt opp i den forsvarspolitiske og samfunnsmessige debatt i Norge ved flere anledninger i etterkrigstiden. Som tidligere nevnt, ble spørsmålet vurdert og anbefalt av Hatledal-utvalget i 1946, uten at en slik ordning fikk gjennomslag i Stortinget. Både Nygaard-utvalget og Sundgot-utvalget berørte i noen grad problemstillingen på 1970- og 1980-tallet. Spørsmålet om kvinnelig verneplikt kunne vurderes fra en rekke ulike synsvinkler, avhengig av om målsetningen var å innføre likestilling mellom kjønnene eller å tilfredsstille Forsvarets og

totalforsvarets behov. Kvinnelig verneplikt kunne videre sees som et rent rettferdighetskrav, som et middel til å oppnå likestilling mellom kjønnene, eller vurderes ut fra troen om at kvinner ikke kunne kreve full andel i alle rettigheter i samfunnet uten å påta seg de samme byrder som menn.

Akkurat som under debatten om integrasjon av kvinner som yrkesoffiserer i Forsvaret med militær status, var det først og fremst hensynet til Forsvarets mannskapsbehov og rettferdighetsbetraktninger som aktualiserte spørsmålet om kvinnelig verneplikt i første halvdel av 1970-tallet. Tilgangen på vernepliktige mannskaper er blant annet avhengig av størrelsen på årskullene og antallet militærnektete. Ved inngangen til 1970-årene hadde Forsvaret en oppsamlet mannskapsreserve fra 1960-tallet på omlag 9000 mann som kunne skrives ut til førstegangstjeneste. Da det årlige behovet for mannskaper i 1970-årene ikke kunne dekkes av de nye årskullene, måtte det trekkes på denne reserven. Da heller ikke dette tilfredsstilte behovet, ble vernepliktsalderen i 1977 satt ned fra 20 til 19 år. Slik fikk Forsvaret en ekstra årsklasse til rådighet. Det ble imidlertid beregnet at årskullene ville fortsette å synke fra slutten av 1980-årene og utover på 1990-tallet. I tillegg ble det for perioden 1979 til 1983 beregnet at omlag 10 000 mann av en utskrivningsstyrke på mellom 30 000 og 32 000 mann ville falle fra på grunn av militærnekting.²²¹ Økningen i antallet militærnektete må blant annet sees på bakgrunn av den allmenne radikaliseringen av samfunnet som preget perioden fra slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet.

Det såkalte Vernepliktsutvalget ble oppnevnt av Justis- og politidepartementet ved kongelig resolusjon 11. oktober 1974, og leverte sin innstilling i 1979. Formann i utvalget var generaladvokat Håkon Wiker.²²² Vernepliktsutvalgets mandat var å vurdere vernepliktens innhold i samfunnet, herunder også den sivile tjenestepliktens stilling og innhold. Det ble tidlig reist spørsmål om hvorvidt kvinnelig verneplikt også skulle vurderes. Justisministeren påpekte at utvalget ikke kunne unnlate å komme inn på dette spørsmål. Utvalget måtte imidlertid selv avgjøre hvor dypt det ønsket å vurdere problemstillingen, tatt i betraktning at dette ikke utgjorde noe hovedpunkt i utvalgets mandat.²²³ En viktig bakgrunn for oppnevningen av utvalget var den store økningen i antallet militærnektete på 1970-tallet. Det ble

understreket som viktig for beredskapen at vernepliktsordningen sikret Forsvaret tilstrekkelig tilgang på personell, og utvalget måtte derfor vurdere hva som kunne gjøres for å sikre en best mulig utnyttelse av personellet. Utvalget skulle videre blant annet vurdere om de gjeldende bestemmelser for fritak fra militærtjeneste var tilfredsstillende.

Det var bred enighet i Vernepliktsutvalget om at Grunnlovens paragraf 109 fastslo at ingen, uansett kjønn, skulle være fritatt fra verneplikten. Lovgivningstidens språkbruk tilsa imidlertid at kvinner i 1814 ikke var omfattet av denne loven. Riktignok hadde kvinner statsborgerskap, men det fulgte altså ikke samme plikter av kvinners statsborgerskap som av menns. Utvalget påpekte at det kunne hevdes at fordi kvinner i dag nød godt av flere statsborgerlige rettigheter, måtte de også påta seg flere plikter.²²⁴ Vernepliktsutvalgets flertall ville imidlertid ikke anbefale at kvinner ble pålagt verneplikt bare for å oppnå likhet i forhold til landets mannlige befolkning. Utvalget oppfattet det heller ikke slik at det på dette tidspunkt var noe militært behov til stede for at kvinner skulle pålegges slik plikt. Enkelte utvalgsmedlemmer påpekte at verneplikt for kvinner måtte avvises på prinsipielt grunnlag, og ikke utelukkende vurderes ut fra Forsvarets behov og et generelt likestillingsperspektiv. Disse understreket også at de faktiske forskjeller mellom kvinner og menn i samfunnet var så store at det ville være urimelig å pålegge kvinnene ytterligere byrder. Vernepliktsutvalget konkluderte på denne bakgrunn med at innføring av verneplikt for kvinner ikke var å anbefale.

Holdningene til kvinnelig verneplikt var delt både i Forsvaret og i samfunnet for øvrig på 1970- og 1980-tallet. Det kan være fruktbart å sortere de ulike oppfatningene i tre grupper. Den første gruppen utgjør de som var motstandere av kvinnelig verneplikt fordi dette ville pålegge kvinnene økte byrder. Den andre gruppen var motstandere av kvinnelig verneplikt fordi dette ville føre til økt militarisering av samfunnet, mens den siste gruppen støttet verneplikt for kvinner ut fra et rettferdighetssynspunkt og et ønske om å avhjelpe Forsvarets mangel på vernepliktige mannskaper. Disse oppfatningene gjenspeilet i stor grad holdningene til økt integrasjon av kvinner i Forsvaret generelt, men inkluderte også et rettferdighetsaspekt som i den øvrige debatten

i stor grad var fraværende.

Forsvarets fagmilitære ledelse og de fleste sivile høringsinstanser støttet Vernepliktsutvalgets innstilling om ikke å innføre obligatorisk verneplikt for kvinner, da dette ville medføre en betydelig utvidelse av kvinnes plikter i samfunnet. Det var fortsatt mangel på likestilling mellom kjønnene. Dersom kvinnene ble pålagt økte byrder, ville dette hindre dem i ytterligere å delta aktivt i samfunns- og arbeidsliv. Representanter fra fredsbevegelsen begrunnet sin motstand med at kvinnelig verneplikt i tillegg ville bidra til ytterligere militarisering av samfunnet. Norges NATO-medlemskap ble ansett som uheldig, da det bidro til økt opprustning og støtte til stormaktenes maktpolitikk.²²⁵ Heller ikke Justis- og politidepartementet og Stortingets justiskomite ville anbefale at kvinner ble pålagt tjenesteplikt bare for å oppnå likhet i forhold til den mannlige befolkningen, og ved voteringen ble justiskomiteens forslag enstemmig vedtatt.²²⁶ Dette viser at det var liten politisk vilje til stede for å endre de gjeldende bestemmelser om at kvinners tilknytning til det militære Forsvaret skulle være basert på frivillighet.

Debatten om verneplikt for kvinner fortsatte imidlertid i noen grad utover på 1980-tallet. Det fantes representanter både på Stortinget og i Forsvaret som støttet en innføring av obligatorisk verneplikt for kvinner. Fremskrittspartiet var det eneste partiet representert på Stortinget som på hele 1970- og 1980-tallet tok til orde for å innføre verneplikt for kvinner i det militære forsvaret eller innenfor annen tjeneste i totalforsvaret. Representanten Bjørn Erling Ytterhorn (FrP) påpekte at bakgrunnen for et slikt ønske var å oppnå likestilling mellom kjønnene, rettferdighet i forhold til fordeling av byrdene, samt å tilfredsstille Forsvarets behov for vernepliktige mannskaper. Ytterhorn så dagens vernepliktssystem som urettferdig, da halvparten av befolkningen, altså kvinnene, var unntatt fra å avtjene vernepliktstjeneste. Allmenn verneplikt for kvinner ble i perioden videre støttet av Unge Høyre, som så dette som et viktig tiltak for å oppnå full likestilling mellom kjønnene. Unge Høyre gikk dermed på tvers av sitt moderparti, som hevdet at kvinners tjenestegjøring i Forsvaret fullt ut måtte bygge på frivillighet.²²⁷ I tillegg var også Arbeidernes Kommunistiske Parti (marxist-leninistene), med valgorganisasjonen Rød Valgallianse, positiv til kvinnelig verneplikt. Begrunnelsen for dette var dels at

landet burde ha et sterkt, nasjonalt folkeforsvar, dels at obligatorisk militærtjeneste for kvinner ville bidra til økt likestilling mellom kjønnene.²²⁸ Også Landsutvalget for tillitsvalgte i Forsvaret (LTF) støttet på 1980-tallet obligatorisk samfunnstjeneste for all norsk ungdom, kvinner inkludert. Det ble ansett som urettferdig at bare omkring 70 prosent av det mannlige ungdomskullet avtjente førstegangstjenesten. I tillegg ble det hevdet at en ordning med samfunnstjeneste for alle ville kunne bidra til å heve de vernepliktiges status i samfunnet.²²⁹

Forsvarets fagmilitære ledelse vurderte i stor grad spørsmålet om kvinnelig verneplikt i forhold til tilgangen på mannlige vernepliktige mannskaper. Selv om general Sverre Hamre, forsvarssjef i perioden 1977 til 1982, i 1980 påpekte at det ikke var aktuelt å innføre verneplikt for kvinner på denne tiden, understreket han at Forsvaret ikke kunne binde fremtidige generasjoner ved å avvise dette for godt. Han hevdet at forholdene i fremtiden kunne bli slik at denne saken måtte vurderes annerledes, og impliserte dermed at Forsvarets personellbehov til enhver tid måtte være avgjørende for vurderingen av denne problemstillingen.²³⁰ Andre deler av Forsvaret hevdet at kvinnelig verneplikt burde innføres også på bakgrunn av et likestillingsprinsipp, samt at en likere fordeling av byrdene mellom de to kjønn kunne ha positive konsekvenser for mannlig ungdoms holdninger til militærtjenesten.²³¹ Kvinnelig verneplikt kunne således betraktes som et ledd i å øke forsvarsviljen i befolkningen og begrense andelen militærnektete.

Hvordan plasserte debatten om kvinnelig verneplikt seg i forhold til den øvrige debatten om kvinners inntreden i Forsvaret som yrkestilsatt befal? Det foregående har vist at det var forholdsvis bred konsensus mellom Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse, samt på Stortinget og i samfunnet for øvrig, om at verneplikt for kvinner ikke skulle innføres. Den sivil-militære konfliktlinjen som preget den øvrige debatten, synes i langt mindre grad å ha gjort seg gjeldende i spørsmålet om verneplikt for kvinner. Videre kan det synes som om likestillingskravet, selve kjernepunktet i den politiske debatten om yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret, i stor grad ble skjøvet til side i debatten om obligatorisk verneplikt for kvinner. Kvinnelig verneplikt ble av et stort flertall i samfunnet og Forsvarets politiske ledelse ikke ansett for å

tjene verken kvinnesaken eller likestillingens sak. Drivkraften i utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret har i hovedsak ligget på politisk side på hele 1970- og 1980-tallet. Når det ikke ble fremsatt noe allment politisk krav om å endre de gjeldende bestemmelser, ble slike endringer heller ikke gjennomført selv om deler av Forsvaret skulle være av en annen oppfatning.

Bare et spørsmål om tid?

Denne studien har vist at utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret var en trinnvis prosess preget av motsetning og konflikt. Den sentrale konfliktlinjen gikk mellom Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse. Under og umiddelbart etter annen verdenskrig var det forsvarsledelsen som var drivkraften bak større integrasjon av kvinner i Forsvaret. I 1970- og 1980-årene var det Stortinget og den politiske ledelsen i Forsvarsdepartementet som var pådrivere i prosessen, mens den fagmilitære ledelse til dels var negativ. Gradvis ble imidlertid Forsvarets holdninger til kvinnetjenesten endret i mer positiv retning, og over tid vant de nye prinsippene frem. Dette avsnittet vil behandle de drivkrefter som la føringer på denne utviklingsprosessen, og drøfte hvorfor det først på 1970- og 1980-tallet ble mulig å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn. Problemstillingen søkes belyst ved å vise hvordan strukturelle endringer bidro til å legge grunnlaget for et militært og samfunnspolitisk paradigmeskifte. I tillegg vil det vurderes hvorvidt utviklingen av kvinnetjenesten også var et resultat av enkeltaktørers handlinger og pågangsmot.

Samfunnsmessige endringer

1970- og 1980-årene var på mange måter en brytningstid. Den nye kvinnebevegelsen vokste frem, der frigjøring og bevisstgjøring ble sentrale slagord. Kvinnebevegelsen bidro til å sette kvinnesaken på den politiske dagsorden, og den kjempet for å endre det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret i hjem og arbeidsliv. Det ble i perioden mer legitimt for kvinner å søke arbeid utenfor hjemmet, og kvinner ble i økende grad deltakere i det politiske liv.

Likestilling innebar i sin mest umiddelbare form et krav om likebehandling mellom kvinner og menn, og bygget på en underliggende antakelse eller forestilling om at det forekom diskriminering og undertrykkelse av det ene kjønn, kvinnen. Kravet om likestilling mellom kjønnene ble tradisjonelt støttet av nesten alle (kvinne)grupper i samfunnet.²³² Når det gjaldt spørsmålet om likestilling i *Forsvaret*, var imidlertid, som vist, kvinneorganisasjonene og de politiske partiene i noen grad splittet i sine holdninger til denne problemstillingen.

Lov om likestilling mellom kjønnene ble vedtatt i juni 1978 og trådte i kraft 15. mars 1979. Lovens formål var å fremme likestilling mellom kjønnene, med særlig sikte på å bedre kvinnes stilling i samfunnet generelt, i arbeidslivet og i hjemmet. Diskriminering og forskjellsbehandling på grunn av kjønn ble ikke lenger tillatt, med visse unntak for positiv særbehandling av det ene kjønn der dette ville fremme likestillingen.²³³ Likestillingsloven gjaldt på alle områder med unntak av indre forhold i trossamfunn. Lovens paragraf 2 ga imidlertid Kongen mulighet til i særlige tilfeller å fastsette at loven ikke skulle gjelde på bestemte områder. Ved resolusjon av 9. mars 1979 ble således unntatt fra lovens virkeområde "militær tjeneste i Forsvaret innenfor rammene av Stortingets vedtak om kvinners tjeneste i Forsvaret".²³⁴ Også Den norske kirke var unntatt fra likestillingsloven.²³⁵

Likestilling var altså et krav som lå i tiden og som ble styrket utover i 1980-årene. Fremstøtene for å innføre likestilling mellom kjønnene også i Forsvaret må sees i denne sammenheng, og var således del av en allmenn samfunnspolitisk trend. Endringen i kvinnerollen som forklaringsfaktor fremheves av både sosiolog Anne-Grethe Backe-Hansen Stenvik og statsviteren Siri Jensen. Jensen ser imidlertid Forsvarets personellbehov som en viktigere forklaring på hvorfor kvinner ble integrert i statsinstitusjonen.²³⁶ En slik konklusjon synes ikke riktig, selv om det er klart at de to forklaringsfaktorene utfyller hverandre. Økt mangel på mannlig personell var trolig den viktigste enkeltårsaken til at Forsvaret så seg tjent med å integrere kvinner i organisasjonen. Slik var det også under annen verdenskrig og i den umiddelbare etterkrigstiden. Stortingets trenering av Hatledal-utvalgets innstilling i 1946 synliggjør imidlertid at endringene i kvinnetjenesten på 1970-

og 1980-tallet ikke kunne ha funnet sted dersom ikke kjønnsrollemønsteret i tillegg gradvis hadde blitt endret og likestilling satt på den samfunnspolitiske dagsorden for øvrig.

Også i internasjonal sammenheng var samfunnsmessige endringer og likestillingsbestrebelse i samfunnet for øvrig viktig for å forstå integrasjonen av kvinner i statsinstitusjonen. Sverige fikk sin første likestillingsavtale i 1977. Kryhl hevder i sin studie at denne, sammen med den økte rekrutteringen av kvinner til forsvaret og et aktivt holdningsskapende arbeid, bidro til at både det svenske samfunnet og forsvaret ble modent for å akseptere kvinner også i strid. Kvinner ble i Sverige integrert i stridende stillinger fra 1983, to år tidligere enn i Norge.²³⁷ Danmark fikk sin likestillingslov i 1978, samtidig med Norge. Den danske offiseren Susan Schlüter har påpekt at denne var medvirkende årsak til at likestillingsarbeidet i forsvaret nå ble intensivert, til tross for at forsvaret for en kort periode ble unntatt fra likestillingsloven akkurat som i Norge.²³⁸ Kvinner ble integrert i stridende stillinger i Danmark fra 1988. Bolscher hevder at også i Nederland var integrasjonen av kvinner i forsvaret i stor grad et resultat av likestillingsbestrebelsene i samfunnet for øvrig, da økt kvinneintegrasjon passet inn i de nederlandske myndigheters allmenne likestillingspolitikk. Det er imidlertid verdt å merke seg at den nederlandske kvinnebevegelsen, i motsetning til den norske, aldri var initiativtaker til å bedre kvinnes stilling i forsvaret. Utenomparlamentariske grupper spilte generelt sett liten rolle for integrasjonen av kvinner i det nederlandske forsvaret, da debatten her hovedsakelig var et rent militært spørsmål.²³⁹

Kvinner ble i mange av de søreuropeiske NATO-landene integrert i forsvaret på et senere tidspunkt enn i Skandinavia, samtidig som kvinneandelen i mange av disse landene tradisjonelt har vært svært lav. Italia utgjør det klareste eksemplet på dette. Italia er det eneste NATO-landet der kvinner har vært og fremdeles er ekskludert fra all militærtjeneste.²⁴⁰ Årsaken til at Italia og en rekke av de øvrige søreuropeiske nasjonene i NATO i liten grad har integrert kvinner i sine forsvar, må trolig søkes i det klassiske kjønnsrollemønsteret. Mange av disse landene har holdt fast ved den tradisjonelle kvinnerollen og fikk ikke den kvinnefrigjøringen som Nord-

Europa, og kanskje spesielt Skandinavia, opplevde fra midten av 1970-tallet. Ved slik å sammenligne utviklingen av kvinnetjenesten i Norge med enkelte land i Sør-Europa, støttes hypotesen om at veien frem mot yrkesmessig likestilling i det norske Forsvaret i stor grad har vært avhengig av likestillingsbestrebelse i samfunnet for øvrig, samt endringen av det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret.

Økt integrasjon av kvinner i Forsvaret var altså i overensstemmelse med likestillingsidealer i samfunnet for øvrig. Både Stortingets og Forsvarets holdningsendring i etterkrigstiden med hensyn til kvinnetjenesten må sees på denne bakgrunn. I tillegg var personellmangel i Forsvaret et sentralt fagmilitært argument for i økende grad å integrere kvinner i Forsvaret, spesielt i ikke-stridende stillinger. Som tidligere nevnt, er det imidlertid grunn til å anta at særtrekk ved Forsvarets organisasjon og den militære kulturen bidro til å bevare konservative holdninger hos mannlige offiserer og Forsvarets fagmilitære ledelse, og slik representerte en motkraft i utviklingsprosessen.

Militærteknologiske endringer

I tillegg til disse dypere samfunnsmessige endringene, har også Forsvaret gradvis endret karakter i etterkrigstiden. Dette gjelder ikke minst med hensyn til styrkestruktur og teknologi. Antallet stridende enheter er redusert. Hovedvekten av Forsvarets personell har i økende grad blitt engasjert i stabstjeneste og annen ikke-stridende administrativ tjeneste, mens andelen fotsoldater og krigførende personell med behov for sterk fysisk styrke, har blitt redusert. Denne endringen kan ha vært medvirkende årsak til at den fagmilitære ledelsen anså det som mulig også å åpne de stridende stillingene for kvinner. Dette ville kunne skje uten å påvirke stridsevnen i negativ retning. De amerikanske sosiologene Sandra Carson Stanley og Mady Wechsler Segal har påpekt at "technological changes increase the likelihood and degree of woman's participation [in the armed forces]".²⁴¹ Dette må sees på bakgrunn av at teknologiske endringer kan åpne nye fagområder for kvinner. Gjennom hele etterkrigstiden har det funnet sted teknologiske endringer og nyvinninger i det norske Forsvaret. Den annen verdenskrig hadde understreket behovet for

å ha et forsvar på et høyt teknisk nivå, i tillegg til at den økte internasjonale spenningen i etterkrigstiden fremmet nye teknologiske satsingsområder. Forsvarets forskningsinstitutt ble den sentrale institusjonen i utviklingen av disse nye teknologiene i Norge. Det var spesielt utviklingen av elektronikken, og kanskje særlig datamaskinene, som utgjorde hovedelementet i den forsvarsteknologiske utviklingen frem til 1970-årene.²⁴²

Forsvaret hadde integrert kvinner til betjening av oppgaver direkte knyttet til disse teknologiske nyvinningene helt fra annen verdenskrig, da kvinner særlig gjorde en innsats innen samband og sanitet. Den nye teknologien som ble utviklet og tatt i bruk i etterkrigstiden skapte imidlertid et økt behov for personell innenfor tekniske og administrative funksjoner. I en tid med personellmangel må det antas at det var hensiktsmessig for Forsvaret i økende å grad integrere kvinner i slike funksjoner, for slik i første omgang å kunne frigjøre menn til stridende stillinger. Det kan nevnes at ledelsen ved Forsvarskommando Nord-Norge på 1970-tallet støttet Nygaard-utvalgets flertallsinnstilling og anbefalinger nettopp på grunn av at den militære utviklingen hadde åpnet opp for nye fagfelter der kvinner, slik det ble påpekt, kunne gjøre en fullt likeverdig innsats som den som ble gjort av mannlig personell.²⁴³ De militærteknologiske endringene medførte altså at det ble etablert et sett nye stillinger som var egnet for kvinner, samtidig som personellsituasjonen tilsa at det var færre menn til å fylle dem.

De teknologiske endringene har i tillegg økt Forsvarets behov for å knytte til seg sivilt personell. Forsvarets behov for spesialister innen alle kategorier har videre ført til at rekrutteringsmønsteret har endret seg. Militærsosiologen Morris Janowitz har påpekt at dette har medført at forskjellene mellom Forsvaret og det sivile samfunn har avtatt. Det moderne forsvar består derfor i stor grad av offiserer med en sosial bakgrunn representativ for resten av befolkningen.²⁴⁴ I tillegg har Forsvaret i en viss utstrekning gått noe bort fra den autoritære strukturen og kommandoprinsippet. Det har medført at Forsvaret og yrkesoffiserene i mindre grad skiller seg fra resten av samfunnet. De teknologiske endringene og samfunnsmessige endringer for øvrig kan slik ha bidratt til å svekke "the military mind" og de distinkte militære personlighetstrekkene som har karakterisert Forsvaret. Videre har det mer

heterogene personellet trolig i større grad vært åpen for nytenkning og dermed økt integrasjon av kvinner i organisasjonen. Janowitz' undersøkelse støtter oppfatningen om at endringen av de tradisjonelle trekkene ved Forsvaret kan ha økt mulighetene for større kvinneinntakelse, slik flere land opplevde på 1970- og 1980-tallet.²⁴⁵

Også sosiolog Backe-Hansen Stenvik støtter oppfatningen om at utviklingen i militær teknologi har ført til behov for en større og mer stabil personellgruppe, der fysisk styrke ikke nødvendigvis lenger er en forutsetning for å utføre et tilfredsstillende arbeid.²⁴⁶ Forsvaret har opplevd en tilsvarende utvikling mot slutten av 1990-tallet, der nettopp behovet for mer spesialisert personell har ført til en diskusjon om hvorvidt vernepliktssystemet bør justeres og Forsvaret i større grad basere seg på vervet personell som innehar en mer spesialisert teknisk kompetanse.²⁴⁷ Behovet for kvalifisert kvinnelig personell vil på denne bakgrunn trolig fortsette å øke i årene fremover. Det gjenstår imidlertid å se hvorvidt dette vil påvirke den fremtidige kvinneandelen i Forsvaret.

Det er videre grunn til å anta at det generasjonsskiftet Forsvaret opplevde på midten av 1980-tallet som følge av den skjeve alderssammensetningen av befalskorpset, var medvirkende årsak til at Forsvarets fagmilitære ledelse i noen grad endret sin holdning til økt integrasjon av kvinnetjenesten. Hypotesen om at yngre offiserer i større grad enn sine forgjengere var positivt innstilt til økt kvinneintegrasjon, har sin bakgrunn i at deres holdninger ble dannet i en tid da kvinneollen var i ferd med å bli endret.²⁴⁸ Det har imidlertid vist seg vanskelig å finne kilder som støtter hypotesen om at det var holdningsforskjeller mellom offiserer i ulike alder. Tidligere forsvarsminister Rolf Hansen hevder tvertimot at yngre, lavere grads befal trolig var mer negative til integrasjon av kvinner enn eldre, høyere grads befal.²⁴⁹ Dette hadde muligens sammenheng med at det var disse som måtte omgås kvinnene til daglig ved de ulike avdelingene, samt at integrasjon av kvinner ville kunne medføre økt konkurranse om stillingene. Også andre støtter en slik oppfatning. Forsker Jorunn Hesjedal påpeker at undersøkelser om holdninger til kvinner i politiet har vist at negative holdninger blant eldre tjenestemenn i stor grad ble videreført av de yngre.²⁵⁰ Dersom dette er tilfelle, må trolig generasjonsaspektet

modifiseres noe som forklaringsfaktor, om det i det hele tatt har forklaringskraft. En bør imidlertid merke seg at Landsutvalget for tillitsvalgte i Forsvaret, som representant for de vernepliktige, var positiv til økt integrasjon av kvinnetjenesten. Dette støtter generasjonshypotesen.

Det kan altså synes som om den fagmilitære nyorientering som på 1970- og 1980-tallet fant sted i Forsvarets Overkommando i noen grad bør sees som resultat av et forsvarspolitisk paradigmeskifte. Dette var i hovedsak av strukturell art, knyttet til militærteknologiske endringer og endrede trekk ved Forsvarets egenart. I tillegg ble Forsvarets personellsituasjon i stor grad lagt til grunn for den fagmilitære vurderingen av kvinnetjenesten. Utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret var imidlertid i siste instans resultat av et politisk vedtak. Her var det likestillingspolitiske argumentet langt mer fremtredende enn i den fagmilitære debatten. Konfliktlinjen mellom forsvarssak og kvinnesak synliggjør to grunnleggende ulike oppfatninger av problemstillingen knyttet til kvinners tjeneste i Forsvaret, og kan slik bidra til å forklare hvorfor det gikk noen år før full yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret ble en realitet.

Det vil i tillegg være naturlig å stille spørsmål ved om utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret også var et resultat av enkeltaktørers pågangsmot og handlinger. Det henvises i denne sammenheng spesielt til Forsvarets kvinneemnd og kvinneverd, samt kvinneinspektørene i forsvarsgrenene og Heimevernet. I hvilken grad bidro disse i kraft av sin stilling til å endre kvinnetjenesten i Forsvaret? Det er tidligere påpekt at etableringen av Forsvarets kvinneverd i noen grad representerte en svekkelse av kvinneinspektørenes maktgrunnlag både innad i Forsvaret og overfor den politiske ledelsen. Det kan synes som om kvinneinspektørene var mest til stede som aktører og pådrivere i prosessen tidligst i perioden, altså på 1970-tallet. Dette kom ikke minst til uttrykk gjennom arbeidet i Nygaard-utvalget, og det faktum at kvinneinspektøren for Hæren fikk full støtte for sin dissens både fra Forsvarets Overkommando og de politiske beslutningsorganer. Senere synes dynamikken i utviklingen i større grad å ha ligget i samfunnet for øvrig og i det politiske miljøet.

Forsvarets kvinneemnd hadde imidlertid arbeidet for å revurdere

kvinnetjenesten i Forsvaret helt siden 1955, uten at dette tidligere hadde vunnet frem. Det fremstår derfor ikke som sannsynlig at kvinneinspektørene hadde fått slik påvirkningskraft dersom ikke de stukturelle betingelsene de handlet under gradvis var blitt endret, og dersom ikke samfunnet som helhet hadde fått en mer positiv innstilling til integrasjon av kvinner i mannsdominerte yrker. Det er videre grunn til å tro at opprettelsen av Forsvarets Overkommando i 1970 også bør tillegges forklaringskraft med hensyn til spesielt den første integrasjonen av kvinnetjenesten i 1970-årene. Denne store omorganiseringen av Forsvarets øverste ledelse medførte usikkerhet omkring hvilke følger endringene ville få for organiseringen av kvinnetjenesten. Opprettelsen av Forsvarets Overkommando var således en direkte årsak til oppnevnelsen av Nygaard-utvalget i 1970.²⁵¹ Etableringen av den integrerte øverste forsvarsledelsen var en lang prosess som tidsmessig strakk seg over store deler av 1960-tallet. Omorganiseringen innebar videre økt rasjonalisering, der omkring 600 stillinger ble fjernet og mange funksjoner slått sammen. Til tross for dette ble kvinneinspektørenes stillinger opprettholdt, og de forsvarte og beholdt sine stillinger direkte underlagt personellsjefen. I motsetning til tidligere, da kvinneinspektørene var plassert i de tre forsvarsgrenenes overkommandoer, ble de nå samlet under samme tak i én enhetskommando. Det er nærliggende å tro at opprettelsen av Forsvarets Overkommando således styrket kvinneinspektørenes samarbeidsmuligheter, og at omorganiseringsprosessen ga økt handlingsrom for enkeltpersoner og grupper som ønsket endring i det etablerte systemet.

Forsvarsstruktur og krigførende status

I et internasjonalt perspektiv er det videre grunn til å anta at hvorvidt en nasjon har hatt en forsvarsstruktur basert på verneplikt eller yrkessoldater og i hvilken grad den har vært engasjert i krig og militære konflikter, også kan ha vært medvirkende i forhold til å fremme eller hemme integrasjonen av kvinner i Forsvaret, og da spesielt i de stridende stillinger.

Det kan innenfor NATO-alliansen i hovedsak skilles mellom to typer forsvarsstrukturer; nasjoner med et vernepliktsbasert forsvar og nasjoner med

yrkesforsvar. USA, Storbritannia og Canada har hatt yrkesforsvar, mens blant annet de nasjonene det i denne studien har vært naturlig å sammenligne Norge med, Danmark, Nederland og den alliansefrie nasjonen Sverige, har hatt et vernepliktsbasert forsvar. I tillegg finnes det variasjoner innenfor NATO-alliansen med hensyn til hvorvidt de ulike nasjoner har vært engasjert i krig og militære konflikter. Både USA og Storbritannia har ved flere anledninger i etterkrigstiden deltatt i internasjonale konflikter og hatt status som krigførende nasjoner, noe som i stor grad har hatt sammenheng med deres rolle som henholdsvis supermakt og tidligere kolonimakt. Norge, Sverige, Danmark og Nederland har i liten grad deltatt i slike konflikter.

Videre har det vært forholdsvis store variasjoner med hensyn til kvinneandelen i de ulike nasjoners forsvar og i hvilken grad kvinner har vært integrert i stridende stillinger. Disse variasjonene har i stor grad fulgt nasjonenes forsvarsstruktur og krigførende status. Både USA og Storbritannia har valgt ikke å integrere kvinner i stridende stillinger.²⁵² De har imidlertid i hele etterkrigstiden hatt en militær kvinneandel som langt har oversteget kvinneandelen i for eksempel de skandinaviske, vernepliktsbaserte landene som alle har integrert kvinner også i stridende stillinger. Som tidligere nevnt, økte kvinneandelen i det amerikanske forsvaret spesielt sterkt på 1970-tallet, blant annet som følge av mangel på mannlig personell og overgang fra vernepliktsforsvar til yrkesforsvar i 1973.²⁵³

Det ovenstående gjør det naturlig å stille spørsmål ved om disse forskjellene i forsvarsstruktur og krigførende status kan ha påvirket integrasjonen av kvinner i de ulike nasjoners forsvar. Det er ikke mulig å generalisere i forhold til denne problemstillingen. Det synes imidlertid som om et vernepliktsbasert forsvar med ikke-krigførende status i større grad enn et yrkesforsvar med krigførende status har fremmet yrkesmessig full likestilling mellom de to kjønn, mens et yrkesforsvar på den annen side har fremmet en større kvinneandel i den militære organisasjonen. Dersom dette er tilfellet, bør også Norges forsvarsstruktur og det generelle fraværet av et internasjonalt norsk militært engasjement tillegges forklaringskraft når det gjelder å forstå hvorfor og hvordan kvinner ble integrert i Forsvaret på 1970- og 1980-tallet. Hvilke faktorer kan bidra til å forklare en slik sammenheng mellom variablene?

Det er grunn til å anta at dersom en nasjon har deltatt i militære konflikter, nasjonalt eller internasjonalt, så har dette medført at fordommene mot bruk av kvinner i strid har økt. Dette har sammenheng med blant annet frykt for hvorvidt kvinnelig deltakelse vil kunne påvirke stridsevnen i negativ retning. På den annen side kan et sterkt militært engasjement ha økt behovet for å integrere kvinner i ikke-stridende stillinger for slik å frigjøre menn til stridende funksjoner. Denne sammenhengen mellom militært engasjement og graden av kvinneintegrasjon bidrar til å forklare hvorfor nasjoner slik som USA og Storbritannia ikke har integrert kvinner i stridende stillinger, mens den militære kvinneandelen likevel har vært høy i disse landene. I motsetning til dette har det norske Forsvaret vært et invasjonforsvar rettet mot forsvar av det norske territoriet. Verken Norge, Danmark, Sverige eller Nederland har i særlig grad vært engasjert i militære konflikter på 1970- og 1980-tallet. Det er derfor grunn til å anta at disse nasjoners forsvar ikke i tilsvarende grad motsatte seg integrasjon av kvinner også i de stridende stillinger.

Også Norge deltok imidlertid i noen grad i internasjonale militære konflikter i FN's regi på 1970- og 1980-tallet. Kvinner hadde, som en følge av endringene i kvinnetjenesten fra 1977, deltatt i UNIFIL-styrkens norske bataljon NORBATT helt siden opprettelsen i 1978. I juni 1980 ble kvinners tjenesteområde i FN-bataljonen utvidet under forutsetning av at styrken bare skulle være utstyrt med våpen av defensiv art til bruk i selvforsvar.²⁵⁴ Dette ble imidlertid ikke positivt mottatt av ledelsen ved NORBATT. I et skriv til Forsvarets Overkommando uttrykte denne en svært skeptisk holdning til overhodet å ha kvinnelige soldater i bataljonen. Skepsisen ble i stor grad begrunnet ut fra nødvendigheten av å ta hensyn til det sosiokulturelle miljøet i Libanon, et muslimsk samfunn der kvinnens stilling var en helt annen enn i Norge. I tillegg ble det ansett som uheldig å plassere kvinner ved isolerte mannsdominerte avdelinger, noe som i hovedsak var knyttet til forholdet mellom de to kjønn. Ledelsen ved NORBATT hevdet at kvinner medførte en del problemer som bataljonen uten kvinner ikke ville ha hatt, og at NORBATT ikke var noe egnet sted for "interessante personellmessige eksperimenter", kvinnesak og kvinnekamp.²⁵⁵ I forbindelse med norsk deltakelse i internasjonale militære konflikter i FN's regi, kunne det altså gjøre seg gjeldende

forholdsvis sterk motstand mot integrasjon av kvinner også hos enkelte norske offiserer. Dette støtter hypotesen om at en nasjon som har deltatt i krig og militære konflikter i mindre grad vil være tilbøyelig til å integrere kvinner også i Forsvarets stridende stillinger.

Flere strukturelle samfunnsmessige og militærteknologiske endringer kan altså bidra til å forklare årsaken til at kvinner først ble integrert i Forsvaret fra slutten av 1970-årene og videre på 1980-tallet. Også umiddelbart etter annen verdenskrig ble det fra fagmilitær side gjort fremstøt for å etablere en fast integrert kvinnetjeneste i Forsvaret. Mangel på mannlig militært personell var en viktig årsak til dette. På 1940-tallet var imidlertid ikke Stortinget og samfunnet for øvrig modent for å integrere kvinner i Forsvaret på lik linje med menn. Dette synliggjør at likestillingstanken og den økte grad av likestilling mellom kjønnene på andre samfunnsområder må tillegges stor betydning som forklaring med hensyn til hvorfor integrasjonen av kvinnetjenesten lyktes nettopp på 1970- og 1980-tallet. Utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling i Forsvaret var således en prosess som i stor grad var et produkt av sin tid, der både samfunnsmessige og militærteknologiske endringer bidro til å danne grunnlag for et paradigmeskifte. Det er imidlertid vist at integrasjonen av kvinner også i andre mannsdominerte yrker fulgte et mønster tilsvarende integrasjonen av kvinner i Forsvaret. Utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling i Forsvaret var således ikke særegen, verken i et nasjonalt eller internasjonalt perspektiv.

Oppsummering

Dette kapittelet har behandlet slutføringen av den formelle likestillingsprosessen i Forsvaret og innføringen av full yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i den militære organisasjonen fra 1985. Dette innebar at kvinner fikk rett til å inneha enhver militær stilling i Forsvaret, også de direkte stridende stillinger, samt mulighet til å avtjene førstegangstjeneste på lik linje med menn. Grunnlaget for disse endringene i kvinners tjeneste ble lagt med Sundgot-utvalgets innstilling av 1982.

Debatten om hvorvidt det skulle innføres yrkesmessig likestilling mellom

kvinner og menn i Forsvaret, var også på begynnelsen av 1980-tallet preget av polarisering mellom Forsvarets fagmilitære og politiske ledelse. Forsvarets fagmilitære ledelse forfektet, som tidligere, de mest negative holdningene. Dette hadde i stor grad sammenheng med usikkerhet knyttet til i hvilken grad kvinner i stridende stillinger ville ha negative konsekvenser for avdelingenes stridsevne. Hæren var den forsvarsgren som uttrykte den mest skeptiske holdningen. Sjøforsvaret og Luftforsvaret synes å ha vært mer positive, noe som blant annet hadde bakgrunn i enkelte praktiske problemer ved den eksisterende ordningen.

På den annen side bar behandlingen av Sundgot-utvalgets innstilling preg av større grad av konsensus mellom Forsvarets politiske og fagmilitære ledelse enn under behandlingen av Nygaard-utvalgets innstilling på midten av 1970-tallet. Det synes som om Forsvaret i noe større grad enn tidligere fant å kunne støtte integrasjonen av kvinner også i stridende stillinger, og at generelle likestillingspolitiske betraktninger lå til grunn for dette. Dette kom blant annet til uttrykk ved at Forsvarets Overkommando i løpet av 1983 til dels endret sitt offisielle syn i forhold til kvinnetjenesten, og uttrykte en positiv, om enn avmålt, holdning til problemstillingen. Det synes imidlertid likevel som om Forsvarsdepartementet og stortingspolitikere var de aktører som i størst grad presset frem endringene. Den politiske opposisjonen var svekket, noe som blant annet hadde sammenheng med at den allmenne radikaleringen som preget samfunnet i 1970-årene til dels var erstattet av en generell høyrebølge. Med stortingsvedtaket av 1984 ble Norge igjen et av de ledende landene i NATO når det gjaldt å innføre full yrkesmessig likestilling i Forsvaret. Bare Nederland og Belgia, samt Sverige, hadde på denne tiden en tilsvarende ordning.

Konklusjon

Fra forsvarssak til kvinnesak

Formålet med denne studien har vært å redegjøre for kvinners likestilte inntreden som yrkestilsatt befall i Forsvarets freds- og krigsorganisasjon, samt i noen grad problemstillinger knyttet til debatten om kvinnelig verneplikt og frivillig førstegangstjeneste for kvinner. Dette er et tema som så langt har vært viet liten oppmerksomhet innenfor den forsvarshistoriske forskningen. Utviklingen frem mot formell yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret var en lang prosess preget av motsetning og konflikt. Den sentrale dimensjonen i utviklingen var de politiske og militære aktørenes ulike prioritering mellom det som i denne fremstillingen er blitt kalt *forsvarssak* og *kvinnesak*. På bakgrunn av variasjoner med hensyn til hvordan disse to aspektene ble vektlagt av de politiske og militære beslutningsorganer, har det vist seg fruktbart å se utviklingen av kvinnetjenesten i etterkrigstiden som en tredelt prosess.

Den første fasen omhandlet perioden fra omkring 1940 til 1970. Under og umiddelbart etter annen verdenskrig var det Forsvarets fagmilitære ledelse som var pådriver i utviklingen for i sterkere grad å integrere kvinner i Forsvaret. Som en provisorisk anordning av 24. juli 1942, ble norske kvinner som oppholdt seg i Storbritannia under krigen pålagt obligatorisk verneplikt i Forsvaret. Dette må sees på bakgrunn av Forsvarets mangel på mannlig personell. Allerede i 1946 anbefalte det såkalte Hatledal-utvalget å pålegge kvinner tvungen verneplikt også i fredstid. Stortingspolitikere og samfunnet generelt var imidlertid ikke modent for å knytte kvinnene sterkere til Forsvaret etter at krigen var over og forholdene hadde normalisert seg. Stortinget stemte derfor ned Hatledal-utvalgets forslag, og heller ikke Forsvarskommisjonen av 1946 ville anbefale en slik ordning. I stedet ble kvinner på frivillig basis integrert i Forsvaret med sivil status i fred. Med dette var spørsmålet om kvinnelig verneplikt i stor grad fjernet fra den militærpolitiske dagsorden. Debatten om kvinners forsvarstilknytning skulle i fremtiden i hovedsak bli

preget av likestillingspolitiske problemstillinger, der det sentrale spørsmålet var hvorvidt kvinner skulle kunne tjenestegjøre som yrkestilsatt befall i Forsvaret på lik linje med menn.

Likestillingssak og kvinnekamp ble først for alvor satt på den forsvarspolitiske dagsorden på begynnelsen av 1970-tallet, og i løpet av 1970- og 1980-årene ble tjenesteområdet for kvinner i Forsvaret gradvis utvidet. Den andre fasen i utviklingsprosessen omhandlet perioden fra omkring 1970 til 1980. Som et resultat av Nygaard-utvalgets arbeid fikk kvinner fra 1977 mulighet til å tjenestegjøre i Forsvaret med militær status på lik linje med menn, samt rett til å inneha ikke-stridende stillinger både i krig og fred. I motsetning til tidligere, var det stortingspolitikere og den politiske ledelsen i Forsvarsdepartementet som nå var drivkraft i utviklingsprosessen. Dette må sees på bakgrunn av at kvinnesak og likestilling ble satt på den samfunnspolitiske dagsorden i 1970-årene, og at synet på den tradisjonelle kvinneverollen ble endret i denne perioden. Forsvarets Overkommando var i hovedsak negativ eller skeptisk til en sterkere integrasjon av kvinnetjenesten, noe som særlig var knyttet til forestillingen om kvinners relative svakere fysiske styrke. I tillegg bidro trolig særtrekk ved Forsvarets organisasjon og den militære kulturen til å bevare konservative holdninger hos mannlige offiserer og Forsvarets fagmilitære ledelse. Spesielt gjaldt dette forestillingen om at militær tjeneste for kvinner, særlig i stridende stillinger, ikke var forenlig med det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret og kvinner og menns ulike naturgitte oppgaver i samfunnet. Det må imidlertid presiseres at holdningene varierte noe mellom forsvarsgrenene og endret seg over tid. Luftforsvaret synes i hele perioden å ha vært den forsvarsgren som i størst grad støttet likestillingsprosessen, mens Hæren forfektet de mest negative synspunktene. I den grad Forsvarets Overkommando likevel kunne støtte en økt integrasjon av kvinner i organisasjonen i denne andre fasen, hadde dette i hovedsak sammenheng med rent forsvarspolitiske hensyn forbundet med stor befalsavgang og økt mangel på mannlige personell. Ut fra et slikt perspektiv ble kvinner, akkurat som under annen verdenskrig, en arbeidskraftsreserve Forsvaret ønsket å nyttiggjøre seg av ved behov. Ved å integrere kvinner i ikke-stridende stillinger, kunne menn frigjøres til stridende funksjoner.

Likestillingspolitiske betraktninger ble på denne tiden ikke tillagt særlig vekt i den fagmilitære vurderingen av problemstillingene. I motsetning til dette var de forsvarspolitiske argumentene i stor grad underordnet de likestillingspolitiske i den politiske debatten om kvinnetjenesten i Forsvaret.

Med behandlingen av Sundgot-utvalgets innstilling var den tredje og siste fasen i den formelle likestillingsprosessen slutført. I 1985 ble også de stridende stillingene åpnet for kvinner, og kvinner fikk mulighet til å avtjene alminnelig førstegangstjeneste. Dette vedtaket må kunne betegnes som en forsvarshistorisk milepæl, og likestillingen hadde nådd et nivå som få tidligere hadde trodd var mulig. Drivkraften i utviklingsprosessen lå fremdeles i hovedsak på politisk side, mens Forsvarets fagmilitære ledelse uttrykte en skeptisk holdning. Mot slutten av 1970-årene synes det imidlertid som om tyngdepunktet mellom forsvarssak og kvinnesak var i ferd med å forskyve seg. Utvidelsene av kvinners tjenesteområde på slutten av 1970-tallet, alle innenfor rammen av 1976-vedtakets begrensninger, ble i stor grad presset frem av Forsvarets Overkommando og flere befalsorganisasjoner. Personellmangel og praktiske problemer ved den eksisterende ordning var viktige årsaker til dette. Den tredje fasen var imidlertid kjennetegnet ved at også et rettferdighetsmoment for første gang begynte å gjøre seg gjeldende i Forsvarets argumentasjon. De kvinnesakspolitiske argumentene synes altså etter hvert å ha fått større gjennomslagskraft også hos Forsvarets militære ledelse. Dette la grunnlag for en mer avmålt positiv holdning til integrasjon av kvinner i organisasjonen. Forsvarets kvinnemnd hadde helt siden 1955 arbeidet for at kvinner skulle integreres i Forsvaret med militær status på lik linje med menn, men først på 1970- og 1980-tallet ble dette en realitet. Hva var årsaken til dette og hvorfor ble det først i denne perioden mulig å oppnå yrkesmessig likestilling i Forsvaret?

To strukturelle forklaringsfaktorer synes å ha størst forklaringskraft med hensyn til økt integrasjon av kvinnetjenesten; Forsvarets mangel på mannlige personell og den økte grad av likestilling mellom kjønnene i samfunnet for øvrig. Personellmangelhypotesen støttes av det faktum at det var mangelen på mannlige personell som også under og umiddelbart etter annen verdenskrig førte til innføringen av obligatorisk verneplikt for norske kvinner i

Storbritannia og forslaget om en tilsvarende permanent ordning i fredstid. På 1940-tallet var imidlertid ikke Stortinget og samfunnet for øvrig modent for å etablere en fast integrert kvinnetjeneste i Forsvaret. Mangel på mannlig personell var ikke den gang argument tungtveiende nok til å medføre endringer. Tidsaspektet i forhold til den allmenne endringen av den tradisjonelle kvinnerollen og den økte graden av likestilling mellom kjønnene i 1970- og 1980-årene blir derfor sentral med hensyn til å forklare integrasjonen av kvinner i Forsvaret nettopp i *denne* perioden. Personellmangelen var en sentral årsak, men integrasjonen av kvinner i Forsvaret kunne ikke ha funnet sted i et slikt omfang dersom ikke de strukturelle betingelsene aktørene handlet under gradvis var blitt endret og slik dannet grunnlag for et militært og samfunnspolitisk paradigmeskifte. Statsviteren Siri Jensens konklusjon om at Forsvarets personellbehov var den viktigste forklaringen på hvorfor kvinner ble integrert i statsinstitusjonen, synes altså ikke riktig.²⁵⁶

Det fant altså sted en tyngdeforskyvning fra forsvarssak til kvinnesak. Mens disse to faktorene tidligere til dels trakk i hver sin retning, er hovedhypotesen at personellmangel i Forsvaret (det fagmilitære argumentet) og endringen i synet på den tradisjonelle kjønnsrollemønsteret og kvinners stilling i samfunnet generelt (det politiske argumentet) *virket sammen*, og slik utgjorde de to viktigste årsakene til at utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret kunne finne sted nettopp på 1970- og 1980-tallet.

Også i internasjonal sammenheng var kvinners likestilte inntreden i Forsvaret i stor grad et resultat av Forsvarets mangel på mannlig personell og likestillingsbestrebelse i samfunnet for øvrig. Utviklingen av kvinnetjenesten i Sverige, Danmark og Nederland fulgte i stor grad et mønster som svarte til det norske. Utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i det norske Forsvaret må således sees som del av en generell internasjonal strømning som hadde utgangspunkt i endringen av kvinners stilling i samfunnet. Den norske utviklingen var altså ikke særegen. Innenfor NATO-alliansen har det imidlertid vært til dels store variasjoner med hensyn til i hvilken grad kvinner har vært integrert i forsvaret. Det kan synes som om de nasjoner som har hatt fellestrekk både med hensyn til blant annet forsvarsstruktur, utenrikspolitisk

orientering, religion og geografisk plassering, også har hatt likhetstrekk med hensyn til utviklingen av den militære kvinnetjenesten.

En viktig skillelinje går mellom de land som har hatt en forsvarsstruktur basert på alminnelig verneplikt for menn, og de land som har hatt yrkesforsvar. USA og Storbritannia har i perioden etter 1970 hatt en høy kvinneandel i sitt forsvar, men har ikke integrert kvinner i stridende stillinger i tilsvarende grad som nasjoner med et vernepliktsbasert forsvar. Dette har sammenheng med at de vernepliktsbaserte landene i mindre grad har vært involvert i internasjonale militære konflikter i perioden. Hypotesen er at den militære organisasjonen har vært skeptisk til å integrere kvinner i stridende stillinger, med frykt for at dette ville kunne påvirke stridsevnen i negativ retning. Nasjoner som har deltatt i strid har derfor vært mindre tilbøyelige til å integrere kvinner i slike funksjoner. Videre er det vist at utviklingen av kvinnetjenesten i stor grad har fulgt en nord-sør skillelinje. Søreuropeiske og katolske NATO-land har i langt mindre grad enn de protestantiske nasjonene i Nordvest-Europa og Nord-Amerika ønsket en integrert militær kvinnetjeneste. Dette har sammenheng med at endringen i synet på den tradisjonelle kvinnerollen, en av forutsetningene for økt kvinneinntakelse i forsvaret, har kommet lenger i Nord-Europa enn i Sør-Europa. Foregangslandene i utviklingen frem mot yrkesmessig likestilling for kvinner i Forsvaret har i NATO-sammenheng således vært nasjonene i Nord-Europa med vernepliktsbaserte forsvar.

Videre synes det som om integrasjonen av kvinner i Forsvaret i noen grad har fulgt samme utvikling som integrasjonen av kvinner i enkelte andre mannsdominerte yrker, spesielt i politiet og Den norske kirke. Også her ble kvinner integrert på et forholdsvis sent tidspunkt. Først i 1956 fikk kvinner mulighet til å bli prester, og den første kvinnelige prest ble ordinert i 1961. Kvinner og menn ble formelt likestilt ved ansettelse i politiet i 1958. Videre ble kvinneintegrasjonen også i disse yrkene møtt med motstand fra mannlige aktører i organisasjonen. Dette hadde blant annet sin bakgrunn i ulikheter med hensyn til kjønnenes fysiske kapasitet, samt at økt kvinneintegrasjon ville bryte med den tradisjonelle rollefordelingen mellom kjønnene. I et slikt perspektiv var altså ikke integrasjonen av kvinner i Forsvaret særegen. Dette er ytterligere

en faktor som støtter hypotesen om at likestillingsprosessen i samfunnet generelt var sentral for at utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret kunne finne sted. Sammenlignet med integrasjonen av kvinner i politietaten og Den norske kirke, ble derimot kvinner integrert i Forsvaret på et forholdsvis sent tidspunkt. På den ene side kan det altså hevdes at utviklingen av kvinnetjenesten i Forsvaret fulgte et mønster som svarte til likestillingsprosessen i enkelte andre mannsdominerte yrker. Det faktum at kvinner ikke ble integrert i Forsvaret på lik linje med menn før i 1985, gjør det imidlertid til en viss grad riktig å hevde at Forsvaret var en av landets siste "mannsbastioner", slik Grethe Værnø og Elisabeth Sveri har påpekt. Mangelfull tilgang på informasjon om integrasjon av kvinner i andre fysisk krevende mannsdominerte yrker, gjør det imidlertid ikke mulig å trekke generelle konklusjoner i denne sammenheng.

Min studie er ingen fullstendig behandling av alle problemstillinger knyttet til integrasjonen av kvinner i Forsvaret. Et aspekt som kunne ha vært sterkere vektlagt, er betydningen av NATOs kvinnekomité med hensyn til å sette kvinnesaken på den internasjonale militærpolitiske dagsorden. Kildemessige begrensninger har imidlertid gjort det vanskelig å gå nærmere inn på denne problemstillingen. Her er det imidlertid rom for ytterligere forskning. Det synes også å være behov for en mer kvinnehistorisk tilnærming til temaet. I denne sammenheng kunne det for eksempel være interessant å vurdere i hvilken grad den økte integrasjonen av kvinner i Forsvaret og andre tradisjonelt mannsdominerte yrker har endret eller påvirket likestillingskampens karakter og kvinnens rolle i samfunn og yrkesliv.

Dette arbeidet har konsentrert seg om utviklingen frem mot den *formelle* yrkesmessige likestillingen i Forsvaret. Implementeringen og oppfølgingen av de nye vedtakene i praksis er derfor i liten grad behandlet. Det vil imidlertid være sentralt å stille spørsmål ved hvor mange kvinner som søkte seg til Forsvaret i denne første tiden, og hvorvidt den formelle likestillingen også medførte *reelle* endringer i praksis. Dette spørsmålet må vurderes på bakgrunn av hvorvidt det forsvarspolitiske og samfunnsmessige paradigmeskiftet som tidligere ble antydnet har vist seg å være reelt.

Kvinneandelen i det norske Forsvaret har vært lav i perioden etter at full

yrkesmessig likestilling ble formelt innført i 1985. I 1985 var andelen kvinnelige befal og vervede bare 1,2 prosent. Forsvaret har imidlertid sett det som en prioritert oppgave å øke kvinneandelen i den militære organisasjonen. Det har vært et stort gap mellom antallet kvinner som har søkt opptak ved befalsskolene og antallet opptatte elever. Dette har i stor grad hatt sammenheng med at bare omkring halvparten av de kvinnelige søkerne har møtt til opptaksprøver, i motsetning til omkring 80 prosent av mennene.²⁵⁷ Videre har det vært en stor utfordring for Forsvaret å beholde kvinnene etter endt utdanning, slik at flere søker seg videre til krigsskolene. Det har vist seg at mange av de best kvalifiserte kvinnene har valgt å gå over til sivile yrker etter avsluttet befalsskole. Som en følge av dette øker gruppen kvinnelige yrkesbefal svært langsomt.²⁵⁸ Mot slutten av 1980-tallet var målsetningen å øke andelen kvinnelige befal og vervede i alle forsvarsgrener til 15 prosent innen år 2000. På begynnelsen av 1990-tallet utarbeidet Forsvarsdepartementet, som en videreføring av det påbegynte likestillingsarbeidet, en såkalt *Strategisk plan for likestilling i Forsvaret*. I erkennelsen av at det ikke ville være mulig å nå den opprinnelige målsetningen, er målsetningen i dag å øke andelen kvinnelige befal og vervede til 7 prosent innen år 2005.²⁵⁹ Kvinneandelen i Forsvaret var i 1997 på bare 5,1 prosent, slik at dette vil medføre en forholdsvis betydelig økning. Kvinneandelen har på 1990-tallet vært størst i Luftforsvaret, etterfulgt av vekselvis Hæren og Sjøforsvaret. I 1997 utgjorde kvinnene 1,5 prosent av det totale antall personer inne til førstegangstjeneste og 5,5 prosent av personellet i FN-tjeneste.²⁶⁰

Til tross for at kvinner i dag i prinsippet kan tjenestegjøre i alle stillinger i Forsvaret, finnes det i realiteten ikke mange kvinner i avdelinger som har strid som hovedgjøremål. I Hæren er per 1997 over 60 prosent av de kvinnelige yrkesoffiserene sysselsatt innenfor våpengrenene sanitet, samband, intendantur og Hærens våpentekniske korps. Kvinneandelen er størst i Hærens sanitet og Hærens intendantur, som begge har omkring 10 prosent kvinnelig befal. I artilleriet, kavaleriet og infanteriet er kvinneandelen under én prosent. I Luftforsvaret er over 40 prosent av det totale antallet kvinnelig befal sysselsatt innenfor forvaltning. Dette må blant annet sees på bakgrunn av at Luftforsvaret har en større forvaltning enn de øvrige forsvarsgrener. Også i

Sjøforsvaret er kvinneandelen lav ved operative avdelinger.²⁶¹ Majoriteten av det kvinnelige befalet i Forsvaret er altså fremdeles å finne i tradisjonelle kvinneroller og innenfor våpengrener som ikke i overveiende grad har strid som hovedgjøremål. Bortsett fra Hennes Majestet Dronningen, finnes det per 1997 heller ingen kvinnelige offiserer med høyere militær grad enn oberstløytnant.²⁶² Som tidligere nevnt, er trolig reduksjonen i antallet stridende enheter i Forsvaret en viktig årsak til at det var mulig å innføre yrkesmessig likestilling i den militære organisasjonen på midten av 1980-tallet. Denne endringen i Forsvarets karakter medførte at den fagmilitære ledelsen kunne gi sin støtte til integrasjon av kvinner også i stridende stillinger uten at dette ville svekke stridsevnen. På bakgrunn av det faktum at kvinneandelen i Forsvaret i dag er lav og kvinnene i forholdsvis liten grad har vært å finne innenfor enheter som har strid som hovedgjøremål, kan det hevdes at det ikke har funnet sted noe gjennomgripende reelt paradigmeskifte i Forsvaret i perioden fra slutten av 1970-tallet og frem til i dag.

Videre ble kvinneinspektørstillingene i forsvarsgrenene og Heimevernet gradvis lagt ned i perioden mellom 1995 og 1996. I stedet ble det opprettet en egen seksjon for familie og likestilling i Forsvarets Overkommandos personellstab. Denne arbeider med familie- og likestillingsspørsmål for begge kjønn. Seksjonen har i dag bare én stilling. Major Solveig Eikeland hevder at det *kan* ha vært en ulempe for likestillingsarbeidet at antallet personer som arbeider med disse spørsmålene gradvis har blitt redusert. Forsvarets kvinneråd har aldri blitt formelt nedlagt. Rådet har imidlertid ikke vært i arbeid på flere år når dette skrives.²⁶³

Videre har Forsvaret i løpet av 1990-årene blitt stilt overfor nye utfordringer og gjennomgått store endringer med hensyn til styrkestruktur og fredsorganisasjon. Dette må i stor grad sees i sammenheng med de endrede sikkerhetspolitiske rammebetingelser etter den kalde krigens slutt. Også på personellsektoren har Forsvaret møtt nye utfordringer, både når det gjelder rekruttering og tiltak for å stanse en for stor personellavgang i deler av virksomheten. På 1990-tallet har reduksjoner på personellsektoren vært et sentralt virkemiddel for Forsvaret med hensyn til å oppnå driftsbesparelser. Også i langtidsperioden 1999-2002 blir personellreduksjoner angitt som

nødvendig, om i et noe mindre tempo og omfang enn tidligere planlagt. På den annen side er behovet for høyt kvalifiserte medarbeidere økende, samtidig som viktige personellgrupper forlater Forsvaret i et stort tempo. Rekrutteringen til befalsskolene og til tjeneste i Norges internasjonale fredsoperasjoner har også vist en synkende tendens.²⁶⁴

En av de sentrale hypotesene i dette arbeidet har vært at Forsvarets ønske om å integrere kvinner i den militære organisasjonen i stor grad har vært avhengig av Forsvarets personellsituasjon. Kvinner har til dels vært betraktet som en arbeidskraftreserve som har blitt trukket inn ved mangel på mannlig personell. Dette gjør det naturlig å stille spørsmål ved om den fremtidige målsetningen om økte personellreduksjoner vil komme i konflikt med ønsket om å øke kvinneandelen i Forsvaret. Spørsmålet må vurderes fra flere synsvinkler. Ved å legge de historiske erfaringene til grunn, kan det være grunn til å anta at målsetningen om økte personellreduksjoner vil kunne gjøre det vanskelig å øke kvinneandelen i Forsvaret til et slikt nivå som ønsket. Forutsetningen er da nødvendigvis at vernepliktssystemet opprettholdes og at den sikkerhetspolitiske situasjonen forblir stabil. Samtidig går imidlertid utviklingen klart i retning av at de kvinner som allerede arbeider i Forsvaret i økende grad vil bekle stillinger på alle nivåer i organisasjonen. På den annen side har det vært en tendens til at kvinner lettere integreres i yrker som lønnsmessig sakker akterut, og som forlates av menn til fordel for bedre betalte yrker.²⁶⁵ Forsvaret har i dag problemer med lønnsmessig å hevde seg i kampen med det private næringsliv. Dersom personellflukten fra Forsvaret fortsetter og offisersyrket taper i lønnskampen, vil kvinner ut fra et slikt perspektiv i fremtiden lettere kunne finne veien inn i Forsvaret. Samtidig har de teknologiske endringene ført til at kravet til fysisk styrke og utholdenhet har blitt mindre, mens kravet til intellektuell forståelse øker. Dette betyr at mange flere kvinner kan tre inn i det tradisjonelle mannsyrket som offisersyrket har vært.

I september 1989 ble det opprettet et eget kvinneforum der kvinnene i Forsvaret kunne danne sitt eget miljø og utveksle erfaringer, det såkalte Nettverk for kvinnelig befal. Det var kvinneinspektørene i de ulike forsvarsgrenene som tok initiativ til etableringen av nettverket. Formålet med

nettverket er blant annet å bidra til at kvinnelig befal utveksler erfaringer og gir hverandre støtte, samt bidra til økt forståelse i samfunnet for Forsvaret, spesielt blant kvinner. Videre søker nettverket å bevisstgjøre kvinnelig befal med hensyn til karriereplanlegging og muligheter i yrkeslivet.²⁶⁶ Nettverket består av kvinner som er utdannet i Forsvaret og som arbeider i Forsvaret som yrkesoffiserer. Etableringen av et eget kvinnenettverk kan sees som et av uttrykkene for oppfatningen om at det er viktig å møte kvinnene i Forsvaret på deres egne premisser.

Forsvaret synes altså å stå overfor store utfordringer på det kvinnepolitiske området, og det er ikke mulig å spå hvordan den fremtidige kvinnetjenesten i Forsvaret vil utvikle seg. Utviklingen etter 1985 må imidlertid betegnes som positiv vurdert ut fra et likestillingsperspektiv. Dersom det også i fremtiden vil være likestillingspolitiske hensyn som kanskje i sterkest grad vil legge premissene for den militære kvinnetjenesten, slik situasjonen var på 1970- og 1980-tallet, er det grunn til å anta at den positive trenden vil fortsette. Avslutningsvis kan det være fruktbart å stille spørsmålet: Har den økte integrasjonen av kvinner i Forsvaret fra slutten av 1970-tallet og videre på 1980- og 1990-tallet fått noen varige fagmilitære eller forsvarspolitiske konsekvenser? Det er i liten grad mulig å besvare dette spørsmålet med annet enn spekulasjoner. Den viktigste forsvarspolitiske konsekvensen av kvinners inntreden i Forsvaret, slik jeg oppfatter det, synes imidlertid å være den *økte legitimitet* den militære organisasjonen har fått i forhold til den befolkningen den skal avspeile og verne om. En slik legitimitet er sentral i forhold til å opprettholde forsvarsviljen i befolkningen, noe som alltid vil være et av de viktigste forsvarspolitiske og fagmilitære målene. På bakgrunn av et slikt perspektiv har kanskje integrasjonen av kvinner i Forsvaret vært den personellpolitiske endringen i etterkrigstiden som kan vise seg å være av størst betydning for fremtidens forsvar.

English summary

The question of equal rights for women in the Norwegian armed forces

The integration of women as military officers in the Norwegian armed forces was a long process filled with disagreement and to a certain extent conflict between the army's military and political leadership. It has been fruitful to see the integration of women in the armed forces from about 1940 to 1985 as a three-phased process.

During the Second World War, a temporary law of July 24th 1942 directed Norwegian women living in Great Britain to attend regular conscription. The law was imposed mainly because of the lack of male personnel. By integrating women in non-combatant positions, men could be freed for fighting positions. This temporary law was abandoned after the war was won by the allies in May 1945. Following a decision in the parliament in 1946, all military training of women was discontinued, and female personnel were allowed to serve in civilian functions only. To make it easier to incorporate women into the military, a system of inspectors of women serving in the armed forces was established in 1953. In 1955 they established a joint committee of women in the armed forces. This institutionalisation of women's service was of great importance for the further integration of women in the Norwegian armed forces.

As women's liberation became a strong force in society from the late 1960s and early 1970s, the question whether women should have the opportunity to serve as military officers with military status won new actuality. In 1977 the Norwegian parliament passed a law which gave women limited access to military positions on a voluntary basis. This meant that women could now serve in the armed forces on an equal basis to men, except in direct combat positions. The military leadership was partly opposed to such a development, believing that women's weaker physical strength would interfere with their military performance and eventually also weaken the army's military strength. The military leadership could support the integration

of women as military officers to a certain extent, due to demand for personnel and lack of male personnel in the 1970s and 1980s. By integrating women into non-combatant positions, they would free men for combat tasks. While the military leadership mainly considered women's service as a military question only, the political leadership looked upon this issue more as part of women's emancipation on a general basis.

The final step to integration was taken in 1985. Men and women were now given equal opportunities for military education, training and service. Women also gained the right to attend regular conscription on a voluntary basis. By integrating women in combat positions, Norway became one of the leading countries in NATO regarding women's service. Only the Netherlands, Belgium and neutral Sweden had a similar arrangement at this time. Despite the early attempts to integrate women in the armed forces during and immediately after World War II, the integration of women was not successful until the late 1970s and early 1980s. Two factors seem most likely to explain this fact. First of all, the integration of women in the armed forces in this period must be seen as a response to the demand for personnel in the military organisation. The armed forces had a lack of male personnel also in the period following World War II. In the 1940s, however, society was not ready to see women in military positions. This indicates that the general emancipation of women and the gradual change of "kjønnsrollemønsteret" are important factors in understanding the integration of women in this period. Despite the lack of male personnel in the 1970s and 1980s, the integration of women would have seemed unlikely if society had not undertaken some important structural changes.

These two factors were important for the integration of women in the armed forces also internationally, and the Norwegian development was therefore not distinctive. It seems that nations that share the same defence structure, religion and foreign political orientation are also similar regarding the integration of women in the military organisation. A main dividing line goes between the countries that have regular conscription and the countries that have voluntary military service. Countries with voluntary military service, such as the United States and Great Britain, have a high proportion of women

in the armed forces, but have not, to the same extent as nations with regular conscription for men, integrated women in combatant positions. On the other hand, nations with regular conscription for men generally have a lower percentage of women officers in their armed forces.

The percentage of women in the Norwegian armed forces has been quite low since full integration was introduced in 1985. In 1985 women constituted only 1.2 per cent of all military officers. In 1997 the percentage had risen to 5.1 per cent. However, the Norwegian armed forces finds it important to increase the share of female officers. The aim of the liberation policy today is to get 7 per cent female officers by the year 2005. It remains to be seen whether this aim will be reached.

Forkortelser

ALP	Anders Langes Parti
AP	Det norske Arbeiderparti
ARTINSP	Artilleriinspektøren
AUF	Arbeidernes Ungdomsfylking
BFO	Befalets Fellesorganisasjon
BRD	Vest-Tyskland
BSHVK	Befalsskolen for Hærens våpentekniske korps
DKV	Distriktskommando Vestlandet
DSB	Direktoratet for sivilt beredskap
EF	Det europeiske fellesskap
ES	Elisabeth Sveris privatarkiv
FAD	Forbruker- og administrasjonsdepartementet
FD	Forsvarsdepartementet
FKN	Forsvarskommando Nord-Norge
FKS	Forsvarskommando Sør-Norge
FKVN	Forsvarets kvinnenemnd
FKVR	Forsvarets kvinneråd
FMK	Folkereisning Mot Krig
FN	Forente Nasjoner
FO	Forsvarets Overkommando
FO/B	Forsvarets Overkommandos bortsetningsarkiv
FO/IKL	Forsvarets Overkommando, arkivet til kvinneinspektøren i Luftforsvaret
FO/O	Forsvarets Overkommando, Operasjonsstaben
FO/P	Forsvarets Overkommando, Personellstaben
FrP	Fremskrittspartiet
FSAN	Forsvarets sanitet
FSJ	Forsvarssjefen
GIH	Generalinspektøren for Hæren
GIHV	Generalinspektøren for Heimevernet
GIL	Generalinspektøren for Luftforsvaret

GIS	Generalinspektøren for Sjøforsvaret
H	Høyre
HBB	Hærens Befalsskoleutdannede Befals Landsforbund
HSAN	Hærens sanitet
HSBSØ	Hærens sambands skole- og øvingsavdeling
HSSØ	Hærens sanitets skole- og øvingsavdeling
HST	Hærstaben
HST/P	Hærstaben, personellavdelingen
HV	Heimevernet
HVKSØ	Hærens våpentekniske korps skole- og øvingsavdeling
HVST	Heimevernsstaben
IKL	Kvinneinspektøren i Luftforsvaret
IMS	International Military Staff (NATO)
INFINSP	Infanteriinspektøren
IR	Infanteriregiment
KAVINSP	Kavaleriinspektøren
KFB	Kvinner Frivillige Beredskap
KIF	Kvinner i Forsvaret
KOL	Krigsskoleutdannede offiserers landsforening
KrF	Kristelig Folkeparti
KS	Krigsskolen
KUD	Kirke- og undervisningsdepartementet
LOK	Luftforsvarets Overkommando
LST	Luftforsvarsstaben
LTF	Landsutvalget for tillitsvalgte i Forsvaret
MC	Military Committee (NATO)
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NBF	Norges Befalsforbund
NIKE	Rakettbasert luftvernssystem
NKF	Norsk Kvinnesaksforening
NKfV	Norske Kvinner Frivillige Verneplikt
NKKH	Norsk Kvinnekorps Hæren
NKN	Norske Kvinner Nasjonalråd

NLF	Norges Lotteforbund
NOF	Norges Offisersforbund
NORBATT	Den norske FN-bataljonen
NORCO	Staben til den norske kontingentsjefen i UNIFIL
NOU	Norges Offentlige Utredninger
NROF	Norges reserveoffiserers forbund
SANINSP	Sanitetsinspektøren
SIF	Sykepleiere i Forsvaret
SJP	Sjef for Personellstaben
SOU	Sveriges Offentlige Utredninger
SP	Senterpartiet
SST	Sjøforsvarsstaben
STSJ	Stabssjef
SV	Sosialistisk Venstreparti
TMO	Tillitsmannsordningen i Forsvaret
TRENINSP	Treninspektøren
UD	Utenriksdepartementet
UNIFIL	United Nations Interim Force in Lebanon
USA	Amerikas Forente Stater
V	Venstre
ØKN	Øverstkommanderende i Nord-Norge

Kilder og litteratur

Arkiver

Forsvarets Overkommando, bortsetningsarkivet (FO/B)
Sakarkivet "Kvinner i Forsvaret", 1970-1985 (522.3, 203.3).
Sakarkivet "NATOs kvinnekomité", 1972-1985 (204.4). Kvinneinspektøren i Luftforsvaret, 8 arkivbokser.

Forsvarets Overkommando, personellstaben (FO/P)
Diverse arkivmateriale, 1970-1985.

Forsvarsdepartementet (FD)
Sakarkivet "Kvinner i Forsvaret", 1970-1985 (522.3, 522.4, 203.2, 203.39, 641.01, 203.29). Sakarkivet "NATOs kvinnekomité", 1976-1977 (204.14). Sakarkivet "LTF", 1976-1985 (203.31).

Elisabeth Sveri (ES)
Privatarkivet, 1970-1985

Forsvarets kvinnenemnds arkiv (FKVN), 1970-1985
(Begge disse arkivene ble overført til Riksarkivet i september 1998.)

Norges Offisersforbund (NOF)
Diverse arkivmateriale "personellpolitikk", 1970-1985 (500).

Krigsskoleutdannede offiserers landsforening (KOL)
Hele arkivet, 1970-1985.

Trykte kilder

Stortingsforhandlinger.

Prop. 1981/82: 3 om anställning av kvinnor som befäl inom det militära försvaret, m.m.

NOU 1973: 37 Kvinnetjenesten i Forsvaret.

NOU 1978: 9 Forsvarskommisjonen av 1974.

NOU 1979: 51 Verneplikt.

SOU 1977: 26 Kvinnan och försvarets yrken.

Arbeiderpartiets partiprogram, perioden 1969-1985.

Fremskrittspartiets partiprogram, perioden 1977-1985.

Høyres partiprogram, perioden 1969-1985.

Kristelig Folkepartis partiprogram, perioden 1969-1985.

Senterpartiets partiprogram, perioden 1969-1985.

Sosialistisk Folkeparti/Venstrepartis partiprogram, perioden 1977-1985.

Venstres partiprogram, perioden 1969-1985.

Befalsbladet, 1970-1985.

Forsvarets Forum, 1970-1985.

Friheten, enkelte utgaver.

Försvarets Forum, enkelte utgaver.

Norges Forsvar, enkelte utgaver.

Norsk Militært Tidsskrift, 1970-1985.

Pro Patria, 1970-1985.

FD faktablad, enkelte utgaver.

Muntlige kilder

Samtale med general Fredrik Bull-Hansen, 18. november 1997. (Født 1927, forsvarssjef i perioden 1984-1987.)

Samtale med generalmajor Bjørn Egge, 22. januar 1998. (Født 1918.)

Samtale med major Solveig Eikeland, 19. mai 1998. (Født 1959, tjenestegjorde inntil sommeren 1998 ved FO/P, seksjon for familie og likestilling.)

Telefonsamtale med generalmajor Gullow Gjeseth, 17. mars 1998. (Født 1937.)

Samtale med Karin Hafstad, 28. august 1998. (Født 1936, stortingsrepresentant for Høyre i perioden 1973-1981.)

Samtaler med Rolf Hansen, 22. september 1997 og 9. september 1998. (Født 1920, forsvarsminister i perioden 1976-1979.)

Samtale med generalløytnant Tønne Huitfeldt, 16. januar 1998. (Født 1925.)

Samtale med Thor Knudsen, 14. september 1998. (Født 1927, stortingsrepresentant for Høyre i perioden 1977-1985, Lagtingspresident i perioden 1981-1985.)

Samtale med generalmajor Herluf Nygaard, 18. november 1997. (Født 1916.)

Samtale med Anders C. Sjaastad, 25. september 1998. (Født 1942, forsvarsminister i perioden 1981-1986, stortingsrepresentant for Høyre i perioden 1985-1997.)

Samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14. mai 1998. (Født 1927, kvinneinspektør i Hæren i perioden 1959-1987.)

Samtale med general Herman Fredrik Zeiner-Gundersen, 30. september 1997.
(Født 1915, forsvarssjef i perioden 1972-1977.)

Litteratur

Addis, Elisabetta, Valeria E. Russo og Lorenza Sebesta 1994. *Women soldiers. Images and realities*. New York: St. Martin's Press.

Bjørklund, Tor 1985. *Holdning til likestilling. Situasjonen i dag, ønsket tilstand og noen trekk ved likestillingspolitikken*. Arbeidsnotat 5. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Bolscher, Annemiek 1987. *Het leger lonkt. Een verkennend onderzoek naar de emancipatiemogelijkheid van vrouwen in de krijgsmacht*. Doktoraalskriptie onderwijssociologie, KU Nijmegen.

Breidlid, Olav, Tore Hiorth Oppegaard og Per Torblå 1991. *Hæren etter Annen verdenskrig: 1945-1990*. Oslo: Fabritius.

Brock-Utne, Birgit 1985. *Educating for peace. A feminist perspective*. New York: Pergamon Press.

Brock-Utne, Birgit 1988. *Feminist perspectives on peace and peace education*. Oslo: Institute for educational research, University of Oslo.

Duvsete, Svein 1997. *Fra avmakt til luftmakt. Flyvåpenets rolle i norsk sikkerhetspolitikk 1945-1955*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Egeberg, Morten 1984. *Organisasjonsutforming i offentlig virksomhet*. Oslo: Aschehoug.

Fakta om Forsvaret 1997. Oslo: Forsvarsdepartementet 1996.

Fakta om Forsvaret 1998. Oslo: Forsvarsdepartementet 1997.

Fischer, Agnete 1978. "Kvinner i tjeneste for evangeliet. Glimt på veien fra fortid mot framtid", i Gerd Rødahl (red.), *Kloke jomfruer? Om kirke, kristendom og kvinnefrigjøring*, s. 14-22. Oslo: Aschehoug.

Freedman, Lawrence (red.) 1994. *War*. Oxford: Oxford University Press.

Furre, Berge 1993. *Norsk historie 1905-1990*. Oslo: Det norske samlaget.

Förster, Stig 1986. "Facing people's war. Moltke the elder and Germany's military options after 1871", *Journal of Strategic Studies* 1986, s. 209-230.

Hauglin, Astri 1978. "Kirken og kvinnebevegelsen", i Gerd Rødahl (red.), *Kloke jomfruer? Om kirke, kristendom og kvinnefrigjøring*, s. 23-35. Oslo: Aschehoug.

Haukaa, Runa 1982. *Bak slagordene. Den nye kvinnebevegelsen i Norge*. Oslo: Pax forlag.

Hegge, Paul 1986. *Kvinner i mannsyrker*. Individuell hovedoppgave i sosialpedagogikk, Universitetet i Oslo.

Henriksen, Vera 1996. *Fem år i utlegd*, i Vera Henriksen, *Luftforsvarets historie*, bd. 2. Oslo: Aschehoug.

Hesjedal, Jorunn 1996. *Kvinner i politiet. En studie av internasjonal forskning*. Oslo: Politi-høgskolens forsknings- og utviklingsavdeling.

Hinna, Trine 1997. *Kvinner i Forsvaret: Når tradisjonelle kjønnsroller utfordres*. Hovedoppgave i psykologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Hjelmeseth, Turid 1994. *Kvinner i Forsvaret, en ressurs eller en plage: En studie av holdninger og oppfatninger blant kvinnelig og mannlig befal i Forsvaret*. Hovedoppgave i administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen.

Hjeltne, Guri 1986. *Hverdagsliv*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd. 5. Oslo: Aschehoug.

Hobson, Rolf 1994. *Fra kabinettsskrigen til den totale folkekrigen. Clausewitz-tolkninger fra Moltke til Aron*. Forsvarsstudier 6. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.

Hobson, Rolf og Tom Kristiansen 1995. *Militærmakt, krig og historie: En innføring i forskningen fra Clausewitz til våre dager*. IFS Info 6. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.

Howes, Ruth H. og Michael R. Stevenson (red.) 1993. *Women and the use of military force*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner.

Huntington, Samuel P. 1995. *The soldier and the state. The theory and politics of civil-military relations*. Cambridge: Harvard University Press.

Høeg, Ida Marie 1998. *Rom i herberget? Kvinnelige menighetsprester på arbeidsmarkedet i Den norske kirke*. Trondheim: Tapir.

Innstilling fra Forsvarskommisjonen av 1946. Del 2: "Rekruttering av

personell til landets samlede forsvar." Oktober 1949.

Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret. Oslo: Forsvarets Overkommando, 26.08.82.

Jensen, Siri 1987. *Reservepersonell eller militære sjarmtroll?* Hovedoppgave i administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen.

Joys, Håkon 1997. *Brigadesoldater i Tyskland*. Bergen: Alma Mater.

Kidde-Hansen, J. 1983. *Kvinder i forsvaret*. Forsvarsakademiet, stabskurs II 1982/83.

Kjeldstadli, Knut 1992. *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.

Klingberg, Helene Freilem 1975. "Kvinner i kirken", i *Kvinnekamp og kristen tro. En antologi utarbeidet av Kirkerådets utvalg for forskning og utredning*, s. 9-24. Oslo: Gyldendal.

Konferenc för kvinnliga officerare och aspiranter. Stockholm: Forsvarsdepartementet 1995.

Kraglund, Ivar og Arnfinn Moland 1987. *Hjemmefront*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd. 6. Oslo: Aschehoug.

Kryhl, Tomas 1996. "Kvinnan tar befälet. Vägen till kvinnliga officerare i svenskt försvar", *Militärhistorisk tidsskrift* 1996, s. 7-57.

Kvande, Elin og Bente Rasmussen 1990. *Nye kvinneliv. Kvinner i menns organisasjoner*. Oslo: ad Notam.

Kvinnan och försvarets yrken - slutbetänkande. Stockholm: Forsvarsdepartementet 1980.

Lov om likestilling mellom kjønnene. Veiledning og fullstendig lovtekst. Oslo: Forbruker- og administrasjonsdepartementet 1979.

Lundestad, Geir 1991. *Øst, vest, nord, sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk 1945-1990*. Oslo: Universitetsforlaget.

Melby, Kari 1996. "Norsk kvinnehistorie 1975-1995; kjønnets endrede vitenskapelige status", *Historisk tidsskrift* 75 (1/2), s. 185-214.

Militærbalansen 1996/97. Oslo: Den norske Atlanterhavskomite 1996.

Militærbalansen 1997/98. Oslo: Den norske Atlanterhavskomite 1997.

Mykland, Knut, Torkel Opsahl og Guttorm Hansen 1989. *Norges Grunnlov i 175 år*. Oslo: Gyldendal.

NATO håndboka. Brussel: NATOs informasjons- og pressekontor 1995.

Njølstad, Olav og Olav Wicken 1997. *Kunnskap som våpen. Forsvarets forskningsinstitutt 1946-1975*. Oslo: Tano Aschehoug.

Nordby, Trond (red.) 1985. *Storting og regjering 1945-1985*. Oslo: Kunnskapsforlaget.

Norderval, Kristin Molland 1982. *Mot strømmen. Kvinnelige teologer i Norge før og nå*. Oslo: Gyldendal.

Nøkleby, Berit 1986. *Holdningskamp*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd. 4. Oslo: Aschehoug.

Rapport vedrørende forsøgsordning for kvinder i Hæren. Avgitt av prosjektgruppe nedsatt av Forsvarskommandoen, København, 12.04.84.

Reid, Brian Holden (red.) 1997. *Military power. Land warfare in theory and practice*. London: Frank Cass & Company Ltd.

Riste, Olav 1987. *Utefront*, i Magne Skodvin (red.), *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd. 7. Oslo: Aschehoug.

Rosvoll, Bjørn Veie, Jon Ulvensøen, Henrik Lambine og Tor Amund Aas 1988. *Hærens samband 1888-1988*. Oslo: Sambandsinspektøren/Hærestaben.

Schau, Unni 1983. *Kvinnelig verneplikt 1946: striden om kvinner i Forsvaret i Norge i 1946 med hovedvekt lagt på spørsmålet om kvinnelig verneplikt*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Schlüter, Susan 1986. *Kvinder i Forsvaret. Forsøgsordninger for kvinder i Søværnet, Hæren og Flyvevåbnet*. København: Forsvarets Center for Lederskab, Militærpsykologisk Tjeneste.

Seim, Turid Karlsen 1975. "Frihet, likhet - og underordning?", i *Kvinnekamp og kristen tro. En antologi utarbeidet av Kirkerådets utvalg for forskning og utredning*, s. 25-51. Oslo: Gyldendal.

Shaw, Martin 1991. *Post-military society: militarism, demilitarization and war at the end of the twentieth century*. Cambridge: Polity Press.

Skodvin, Magne 1991. *Krig og okkupasjon 1939-1945*. Oslo: Det norske samlaget.

Skogan, John Kristen (red.) 1995. *I frigjøringsens spor. Artikler i anledning*

frigjøringsjubileet 1995. Oslo: Universitetsforlaget.

Skov, Susanne G. S. 1997. *Rapport fra NATO kvindekomité konference i Tyrkiet 2-6 jun 1997*. København: Hærens Operative Kommando.

Skår, Astrid 1998. *70 år for hjem og fedreland*. Oslo: Norges Lotteforbund.

Stanley, Sandra Carson og Mady Wechsler Segal 1987. *Military Women in NATO*. Foredrag presentert på møte i "the Inter-University Seminar on Armed Forces and Society" i Chicago, Illinois, oktober 1987.

Stensaker, Anne-Berit 1978. "Kvinner i prestetjeneste - En evangelisk nødvendighet", i Gerd Rødahl (red.), *Kloke jomfruer? Om kirke, kristendom og kvinnefrigjøring*, s. 63-81. Oslo: Aschehoug.

Stenvik, Anne-Grethe Backe-Hansen 1982. *En "reservearme" av kvinner? Kvinner i forsvaret*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.

Strategisk plan for likestilling i Forsvaret. Oslo: Forsvarsdepartementet, udatert.

Sundgot, Tjodunn og Ellen Sofie Vollebæk 1975. "Kirken og den moderne kvinnebevegelse - en gjensidig utfordring", i *Kvinnekamp og kristen tro. En antologi utarbeidet av Kirkerådets utvalg for forskning og utredning*, s. 127-145. Oslo: Gyldendal.

Tamnes, Rolf 1997. *Oljealder 1965-1995*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikks historie*, bd. 6. Oslo: Universitetsforlaget.

Torp, Olaf Christian 1974. *Stortinget høsten 1973 - våren 1977*. Oslo: Universitetsforlaget.

Torp, Olaf Christian 1982. *Stortinget i navn og tall. Høsten 1981 - Våren 1985*. Oslo: Universitetsforlaget.

Tørnby, Lise 1996. *Kvinnekamp i kirken. En studie av kvinnemobiliseringen i Den norske kirke, med særlig vekt på 1970-tallet*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.

Vendshol, Turid Mehren 1993. *I samme båt. En undersøkelse rundt kvinnelig personells erfaringer med uønsket seksuell oppmerksomhet i Sjøforsvaret*. Spesialoppgave for kandidatstudium i arbeidshelse, Universitetet i Oslo.

Værnø, Grethe 1995. *Slik var det den gang - Hvordan er det nå?*

Oslo: Kvinners Frivillige Beredskap.

Værnø, Grethe og Elisabeth Sveri 1990. *Kvinnernes forsvarshistorie*.

Oslo: Kvinners Frivillige Beredskap.

Wathne, Christin Thea 1996. *"Vi skjønte etterhvert av vi var kvinner"*.

Kvinner likestilte inntreden i politiet. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.

Werner, Anne 1996. *"(U)Seriose damer i forsvaret". En studie av kropp, kjønn og seksualitet i møtet med en militær avdeling*. Hovedoppgave i sosiologi, Universitetet i Oslo.

Williams, Christine L. 1989. *Gender differences at work: women and men in nontraditional occupations*. Berkely: University of California Press.

Women in NATO. Brussel: NATO International Military Staff 1991.

Noter

- ¹Brock-Utne 1988, s. 107.
- ²Verket består av åtte bind. Magne Skodvin er hovedredaktør.
- ³Riste 1987, s. 26; Kraglund og Moland 1987, s. 245-249; Hjeltnes 1986; Nøkleby 1986.
- ⁴Henriksen 1996; Breidlid et al. 1991; Rosvoll et al. 1988.
- ⁵Skår 1998.
- ⁶Værnø og Sveri 1990.
- ⁷Se bl.a. Backe-Hansen Stenvik 1982, Jensen 1987, Hjelmseth 1994, Werner 1996 og Hinna 1997.
- ⁸Schau 1983.
- ⁹Værnø og Sveri 1990, s. 21.
- ¹⁰Ibid., s. 26.
- ¹¹Kraglund og Moland 1987, s. 245-249; Nøkleby 1986.
- ¹²Værnø og Sveri 1990, s. 28, 29, 43.
- ¹³Hjeltnes 1986, s. 60.
- ¹⁴Værnø og Sveri 1990, s. 52, 55.
- ¹⁵Schau 1983, s. 6; Værnø og Sveri 1990, s. 55.
- ¹⁶Schau 1983, s. 5.
- ¹⁷Værnø og Sveri 1990, s. 56; Schau 1983, s. 8.
- ¹⁸Schau 1983, s. 9.
- ¹⁹Værnø og Sveri 1990, s. 59; Riste 1987, s. 26.
- ²⁰Schau 1983, s. 21-22. Værnø har senere hevdet at 660 norske kvinner var tilknyttet Forsvaret under vernepliktsordningen i Storbritannia. (Skogan (red.) 1995, s. 127.) Antallet synes derfor å være noe usikkert.
- ²¹Værnø og Sveri 1990, s. 59; Schau 1983, s. 11, 23.
- ²²Værnø og Sveri 1990, s. 81-86; Women in NATO, s. 49.
- ²³Værnø og Sveri 1990, s. 90; Schau 1983, s. 133-134; ES privatarkiv, Hærens stab til intern fordeling, 21.08.69.
- ²⁴Schau 1983, s. 136.
- ²⁵Schau 1983, s. 139; Joys 1997, s. 64-66.
- ²⁶Schau 1983, s. 140-143; Joys 1997, s. 67.
- ²⁷Schau 1983, s. 153; Joys 1997, s. 67-68.
- ²⁸Schau 1983, s. 25, 27-28.
- ²⁹Værnø og Sveri 1990, s. 90-91; Schau 1983, s. 28-32.
- ³⁰Schau 1983, s. 36.
- ³¹Ibid., s. 26.

³²Schau 1983, s. 39-42.

³³Innstilling fra Forsvarskommisjonen av 1946, del 2, s. 17.

³⁴Ibid., s. 18.

³⁵Ibid., s. 20.

³⁶Ibid., s. 21.

³⁷Ibid., s. 21-22.

³⁸Historikeren Olav Riste er blant dem som har hevdet at Norges NATO-medlemskap ikke markerte noe distinkt brudd i norsk sikkerhetspolitikk, men i stor grad var en videreføring av Norges tradisjonelle vestlige orientering. Se f.eks. Riste, Olav 1985. "Was 1949 a Turning Point? Norway and the Western Powers 1947-1950", i Olav Riste (red.), Western Security: the Formative Years. European and Atlantic Defence 1947-1953. Oslo. For annet syn, se Førland, Tor Egil 1988, "1949 som 'vendepunkt': Er NATO-medlemskapet bare kulisse?", Internasjonal Politikk nr. 6, s. 69-85.

³⁹St. prp. nr. 2 (1953).

⁴⁰Værnø og Sveri 1990, s. 106.

⁴¹Ibid., s. 108.

⁴²Ibid., s. 110-113.

⁴³Ibid., s. 113-116.

⁴⁴Ibid., s. 122-123.

⁴⁵ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69; Værnø og Sveri 1990, s. 108.

⁴⁶Værnø og Sveri 1990, s. 125. Arbeidet i Forsvarets kvinneemnd er for øvrig behandlet mer utførlig i kapittel 3.

⁴⁷ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69.

⁴⁸Jensen 1987, s. 66.

⁴⁹ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69; Værnø og Sveri 1990, s. 134.

⁵⁰NOU 1973: 37, s. 11.

⁵¹Værnø og Sveri 1990, s. 138-139.

⁵²ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69.

⁵³Værnø og Sveri 1990, s. 140-141.

⁵⁴ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69.

⁵⁵Værnø og Sveri 1990, s. 138.

⁵⁶ES privatarkiv, Hærens stab gjenpart FKVN, 21.08.69.

⁵⁷ES privatarkiv, FKVN til FD, 29.06.67. I 1975 hadde bare omkring 700 av totalt 4000 sivilt ansatte kvinner i Forsvaret undertegnet villighetsavtale med Forsvaret. (FD, 1975, 522.4, FD til UD, 09.09.75.) Det kan altså synes som om problemene

knyttet til KIF-ordningen var økende på 1970-tallet.

⁵⁸ES privatarkiv, FKVN til FD, 29.06.67.

⁵⁹Ibid.

⁶⁰Ibid.

⁶¹ES privatarkiv, FKVN til FSJ, 12.07.68.

⁶²FKVN, 411-516, internt notat fra forsvarsministerens besøk ved KIF-befalskurs på Vealøs 24.09.69.

⁶³Jensen 1987, s. 74.

⁶⁴ES privatarkiv, LOK til FD, 22.07.67.

⁶⁵Med uttrykket det tradisjonelle (evt. klassiske) kjønnsrollemønsteret, menes i denne studien den historiske rollefordelingen mellom kvinner og menns oppgaver i arbeidslivet og i hjemmet, samt de ulike forestillinger som har vært knyttet til mannrollen og kvinnerollen. Fra slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet ble dette kjønnsrollemønsteret gradvis endret, etter hvert som kvinner i større grad tok utdanning, fikk arbeid utenfor hjemmet og ble deltakere i det politiske liv.

⁶⁶ES privatarkiv, Kgl.res. av 23.01.70.

⁶⁷Ibid.

⁶⁸FD, 1971, 522.2, FKVN til FD, 10.05.71; ES privatarkiv, FKVN til FD, 29.06.67.

⁶⁹NOU 1973: 37, s. 9.

⁷⁰Ibid., s. 8.

⁷¹ES privatarkiv, Kgl.res. av 23.01.70.

⁷²Samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14.05.98; samtale med generalmajor Herluf Nygaard, 18.11.97.

⁷³NOU 1973: 37, s. 33.

⁷⁴Ibid., s. 7.

⁷⁵Ibid., s. 7, 28, 29.

⁷⁶ES privatarkiv, Sveri-notat til Nygaard, 21.12.72.

⁷⁷NOU 1973: 37, s. 34.

⁷⁸Samtale med generalmajor Herluf Nygaard, 18.11.97.

⁷⁹ES privatarkiv, Sveri-notat til Nygaard, 21.12.72.

⁸⁰Samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14.05.98.

⁸¹FO/B, 1978, 522.3, HVKSØ til FO/HST, 08.12.78. Se også FO/B, 1978, 522.3, HSBSØ-notat til FO/HST, 06.10.78.

⁸²ES privatarkiv, FO/O-notat til FO/P, 05.11.73. Se også ES privatarkiv, FO/P II-notat til SJP, 28.09.73.

⁸³ES privatarkiv, GIH-notat til FO/P, 30.10.73; FO/B, 1975, 522.3, BSHVK til FO/HST/TRENINSPI, 15.09.75; FO/B, 1976, 522.3, Hordaland Infanteriregiment nr. 9, til FO/HST/ORG-1, 02.12.76. Det er verdt å merke seg at disse økonomiske og

forlegningsmessige argumentene brukt mot integrasjon av kvinner i Forsvaret skulle vise seg å stride mot likestillingsloven som kom i 1979. Denne fastslo at en "ikke kan bruke toilett- eller garderobeforhold som grunn til ikke å ansette kvinner eller menn". (Lov om likestilling mellom kjønnene. Veiledning og fullstendig lovtekst, s. 7.)

⁸⁴ES privatarkiv, FO/P II-notat til SJP, 28.09.73.

⁸⁵Værnø og Sveri 1990, s. 154.

⁸⁶The Committee on Women in the NATO Forces, også kalt NATOs kvinnekomité, ble etablert gjennom en gradvis prosess initiert av oberst Else Martensen-Larsen, sjefen for Kvindeligt Flyvekorps i Danmark. Allerede mot slutten av 1950-tallet begynte hun å arbeide med tanken om å etablere faste møter mellom kvinnelige offiserer i de NATO-land som hadde kvinner i eller tilknyttet det militære Forsvaret. Bakgrunnen for dette initiativet var kvinnes behov for også å bli anerkjent internasjonalt dersom de skulle bli anerkjent nasjonalt. Den første kvinnekonferansen ble avholdt i København i 1961. Med sterk støtte fra NATOs generalsekretær Joseph Luns, ble NATOs kvinnekomité formelt anerkjent og opprettet som en egen komité underlagt NATOs Militærkomité 19. juli 1976. (FKVN, 522-528, MC 249 (Final), 19.07.76; FKVN, 000-020, Luns til Blixenkrone-Møller, 20.08.75; ES privatarkiv, Sveri til FO/P, 18.11.75; ES privatarkiv, Sveri til Aftenposten, 16.03.86; FKVN, 000-020, FKVN til FD, 26.11.74; Women in NATO, s. 1.)

⁸⁷FO/B, 1976, 204.4, Nolan til Zeiner-Gundersen, 17.08.76; FO til Nolan, 06.09.76; FO til FKVN, 26.08.76; FO/Åkenes til Nolan, 27.12.76; FO/B, 1977, 204.4, Notes on meeting of The Committee on Women in the NATO Forces, 28.09.76; Nolan til Zeiner-Gundersen, 07.12.76; ES privatarkiv, Sveri til FO/P, 18.11.75; Lundestad 1991, s. 196-197.

⁸⁸Det er imidlertid sentralt å påpeke at Norge deltok med kvinnelige representanter på alle de følgende konferanser og møter i NATOs kvinnekomité. Komiteen skulle etter hvert komme til å få betydelig anerkjennelse innen NATO. Det synes imidlertid som om kvinnekomiteens arbeid fikk liten direkte betydning for kvinners tjeneste i de enkelte medlemslandene. Værnø og Sveri peker i sin bok på at kvinnekomiteen kanskje var viktigst som et kontakt- og informasjonsforum kvinnene imellom. (Værnø og Sveri 1990, s. 180.)

⁸⁹Huntington 1995, s. 59.

⁹⁰Förster 1986, s. 217.

⁹¹Huntington 1995, s. 60.

⁹²Ibid., s. 61.

⁹³Reid (red.) 1997, s. 188.

⁹⁴Backe-Hansen Stenvik 1982, s. 22, 62.

⁹⁵Williams 1989, s. 47.

⁹⁶Ibid., s. 65, 66, 87.

⁹⁷Norderval 1982, s. 150-151; Klingberg 1975, s. 15-18; Tørnby 1996, s. 1, 100-103; Høeg 1998, s. 13.

⁹⁸Wathne 1996, s. 44, 47, 116, 130; Hesjedal 1996, s. 21, 23.

⁹⁹Lov om likestilling mellom kjønnene. Veiledning og fullstendig lovtekst, s. 6.

¹⁰⁰Backe-Hansen Stenvik 1982, s. 108-109.

¹⁰¹Samtale med general Herman Fredrik Zeiner-Gundersen, 30.09.97.

¹⁰²Egeberg 1984, s. 21-22.

¹⁰³Kvande og Rasmussen 1990, s. 124-125.

¹⁰⁴Ibid., s. 124-126. Kvande og Rasmussens analyse omhandler hovedsakelig kvinners inntreden i sivilingeniøryrket, men parallellen til Forsvaret synes fremtredende.

¹⁰⁵St. meld. nr. 31 (1972-73), s. 12; St. meld. nr. 9 (1973-74), s. 28, 29, 83.

¹⁰⁶Forsvarskommisjonen besto av 13 medlemmer. Ni av disse var sivile, oppnevnt etter forslag fra politiske partier på Stortinget. De øvrige fire medlemmene var representanter fra Forsvaret.

¹⁰⁷NOU 1978: 9, s. 121-122.

¹⁰⁸Ibid., s. 132.

¹⁰⁹ES privatarkiv, FO/FSJ til FD, 04.06.76, s. 4 - 5.

¹¹⁰Ibid., s. 6, 13, 20.

¹¹¹ES privatarkiv, FO/FSJ Zeiner-Gundersen til FD, 14.03.77. SIF-personellet ble integrert i Forsvaret på lik linje med det øvrige kvinnelige personell først i 1978.

¹¹²Stanley og Segal 1987, s. 4.

¹¹³Howes og Stevenson (red.) 1993, s. 90.

¹¹⁴ES privatarkiv, FO til FD, 12.12.73.

¹¹⁵Ibid.

¹¹⁶FD, 1972, 203.3, FKS til FO, 11.09.73; GIS til FO/P, 04.10.73; ES privatarkiv, FO til FD, 12.12.73; FKVN-notat til FD, 30.11.73; FO/B, IKL 4, Westgaard-notat til LST/ORG, 24.08.73.

¹¹⁷Backe-Hansen Stenvik 1982, s. 38.

¹¹⁸Forsvarets Forum nr. 37/1977, s. 36. Foredrag av forsvarsminister Rolf Hansen i Oslo Militære Samfund.

¹¹⁹Forsvarets Forum nr. 30/1975, s. 41. Aasland var statssekretær under Alv Jakob Fostervoll (AP).

¹²⁰ES privatarkiv, GIL-notat til FO/P, 02.11.73; Værne og Sveri 1990, s. 154; Kryhl 1996, s. 12.

¹²¹Duvsete 1997, s. 133-135; telefonsamtale med generalmajor Gullow Gjeseth, 17.03.98. Det amerikanske våpenhjelpprogrammet ble startet i 1948 og ble gradvis trappet ned på 1960-tallet, for til slutt å bli helt avviklet. (Njølstad og Wicken 1997, s. 106, 310.)

¹²²Women in NATO, s. 49.

¹²³Værne og Sveri 1990, s. 158; Women in NATO, s. 9; Schlüter 1986, s. 2; SOU 1977: 26, s. 11; Prop. 1981/82: 3, s. 13-17; Kryhl 1996, s. 45-46; Bolscher 1987, s. 19, 22, 23, 32; nederlandske ambassaden i Oslo til Lene Orsten, 29.09.97. Det understrekes at det må tas et solid forbehold i forbindelse med bruken av Bolschers studie, da det er knyttet en rekke usikkerhetsmomenter til tolkningen av den nederlandske teksten.

¹²⁴Kryhl 1996, s. 9-12; Forsvarets Forum nr. 4/1992, s. 9.

¹²⁵Kidde-Hansen 1983, s. 6-7.

¹²⁶Ibid.

¹²⁷Bolscher 1987, s. 32-33.

¹²⁸Women in NATO, s. 49.

¹²⁹Ibid., s. 6, 19.

¹³⁰Kvande og Rasmussen 1990, s. 10.

¹³¹Wathne 1996, s. 41.

¹³²Ibid., s. 42.

¹³³Ibid., s. 44.

¹³⁴St. meld. nr. 62 (1974-75), s. 5.

¹³⁵Ibid., s. 7-8.

¹³⁶Ibid., s. 9.

¹³⁷Ibid., s. 7.

¹³⁸Se bl.a. Tamnes 1997, s. 91-132.

¹³⁹Stortingets forsvarskomite besto i årene 1973 til 1977 av stortingsrepresentantene Per Hysing-Dahl (H, formann), Harry Hansen (AP, nestformann), Erling Erland (ALP), Ottar Gravås (KrF), Guttorm Hansen (AP), Arnt M. Henriksen (SV), Gunnar Johnsen (H), Ottar Landfald (SP), Liv Stubberud (AP), Per A. Utsi (SP) og Arne Kielland (SV) som var saksordfører for denne saken. Komiteen hadde altså et sosialistisk flertall, og kun et av medlemmene var kvinne. (Torp 1974, s. 136.)

¹⁴⁰Innst. S. nr. 193 (1975-76), s. 2-3.

¹⁴¹Ibid., s. 2.

¹⁴²Anders Langes Parti til sterk nedsettelse av skatter, avgifter og offentlige inngrep ble stiftet i 1973, og skiftet i 1977 navn til Fremskrittspartiet. Det følgende baserer seg på Fremskrittspartiets partiprogram.

¹⁴³Fremskrittspartiets partiprogram 1977, Handlingsprogram for stortingsvalget 1977, s. 32.

¹⁴⁴Høyres partiprogram 1977, Høyres program 1977-81, s. 27-28.

¹⁴⁵St.tid. (1975-76), s. 3142-3143; St.tid. (1976-77), s. 1510; samtale med Karin Hafstad, 28.08.98.

¹⁴⁶Tamnes 1997, s. 92-95.

¹⁴⁷St.tid. (1975-76), s. 3136-3138, 3140-3142.

¹⁴⁸Se blant annet Arbeiderpartiets partiprogram 1969, 1974 og 1978: Prinsipper og perspektiver. Fremlegg til nytt prinsippprogram for Det norske Arbeiderparti, s. 11; Trygghet for folket, s. 10, 43; Du skal vite hva det gjelder. Solidaritet, arbeid, miljø, s. 23; Handlingsprogram for Arbeiderpartiets kvinner 1977, Kvinner ... i utdanning og arbeid!, s. 9.

¹⁴⁹Værnø og Sveri 1990, s. 156.

¹⁵⁰St.tid. (1975-76), s. 3132. Forsvarskomiteens formann Per Hysing-Dahls (H) uttalelse til Kiellands (SV) ønske om å sende stortingsmelding nr. 62 (1974-75) tilbake til regjeringen for ny utredning.

¹⁵¹Ibid., s. 3131, 3143-3149, 3152.

¹⁵²Ibid., s. 3131. For Sosialistisk Venstrepartis forsvarspolitiske program, se bl.a. Innst. S. nr. 193 (1975-76), s. 1-4; St.tid. (1975-76), s. 3129-3152; Pamflett fra Sosialistisk Folkeparti 1969, Folkestyre mot kapitalmakt; Sosialistisk Valgforbunds partiprogram 1973, Sosialistisk Framtid. Valgprogram 1973-77. Sosialistisk Valgforbund skiftet i 1975 navn til Sosialistisk Folkeparti.

¹⁵³Innst. S. nr. 193 (1975-76), s. 3.

¹⁵⁴Ibid., s. 2-3.

¹⁵⁵Ibid.

¹⁵⁶Furre 1993, s. 345-349; Tamnes 1997, s. 91-94.

¹⁵⁷Furre 1993, s. 411; Brock-Utne 1985, s. 22, 31-32.

¹⁵⁸Stortingsarkivet, uttrykt vedlegg til St. meld. nr. 62 (1975-76), underskriftskampanje fra FMK/Ellen Elster til forsvarskomiteen, 04.04.76; FD, 1977, 522.4, Norges Fredsråd til FD, 23.05.77.

¹⁵⁹FD, 1977, 522.4, FO gjenpart FD, 11.07.77.

¹⁶⁰St. prp. nr. 160 (1976-77), s. 1-5; FD, 1977, 522.4, FD til FO, 17.06.77.

¹⁶¹Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret, s. 20-21; SOU 1977: 26, s. 15.

¹⁶²Innst. S. nr. 287 (1977-78), s. 1; St. prp. nr. 160 (1976-77), s. 5; FD, 1977, 522.4, FO gjenpart FD, 11.07.77; ES privatarkiv, HST/ORG til FO/P I, 19.09.77; Værnø og Sveri 1990, s. 166.

¹⁶³Værnø og Sveri 1990, s. 191.

¹⁶⁴St. prp. nr. 160 (1976-77); Innst. S. nr. 416 (1976-77); ES privatarkiv, FKVN til FD/dep.råden, 10.08.76. Familie- og likestillingskonsulenten i Forsvarsdepartementet ble først observatør i FKVR etter at denne stillingen ble opprettet i 1982.

¹⁶⁵Samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14.05.98; samtale med general Herman Fredrik Zeiner-Gundersen, 30.09.97; samtale med generalmajor Herluf Nygaard, 18.11.97; Jensen 1987, s. 66.

¹⁶⁶Værnø og Sveri 1990, s. 183.

¹⁶⁷St. prp. nr. 160 (1976-77), s. 1-2; Værnø og Sveri 1990, s. 183; samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14.05.98.

¹⁶⁸St. prp. nr. 112 (1977-78), s. 2; Værnø og Sveri 1990, s. 163.

¹⁶⁹Den tredje utvidelsen ble vedtatt av Stortinget i 1983, og innbar at kvinner på frivillig basis skulle få rett til å avtjene førstegangstjeneste sammen med menn og av en varighet som bestemt for menn. Dette vil behandles i neste kapittel.

¹⁷⁰FD, 1978, 522.4, Steinbakken, Andestad og Kjørren til NBF, 11.05.78; NBF til FD, 28.07.78; FO/P, 000-830, HBB til FO/HST, 20.06.78; NBF til FD, 17.04.78; FO/P, 000-830, HST-notat til FO/P, 12.06.78; GIH-notat til STSJ/FO, 02.01.79; Innst. S. nr. 416 (1976-77), s. 1; FD, 1979, 522.4, FO til FD, 29.01.79.

¹⁷¹FD, 1979, 522.4, FO til FD, 29.01.79.

¹⁷²FO/B, 1978, 522.3, Luftforsvarets stasjon Linderud/NIKE-bataljonen-notat til FO/LST, 22.11.78.

¹⁷³FO/B, IKL 8, LST/ORG-notat til STSJ/LST, 12.10.79; FO/P, 000-830, FO til FD, 23.12.80.

¹⁷⁴FO/P, 000-830, Intern melding (håndskrevet) fra SJP Helset til P-2, 3.11.78; FD, 1979, 522.4, FO til FD, 29.01.79.

¹⁷⁵St. prp. nr. 102 (1978-79), s. 3-4; FO/P, 000-830, HST/P-notat til FO/P, 11.09.81.

¹⁷⁶Innst. S. nr. 283 (1978-79), s. 1-2; St.tid. (1978-79), s. 3536-3539; Budsjett-innst. S. nr. 7 (1981-82), s. 8; FD, 1980, 522.4, FD til FO, 17.11.80; St.tid. (1981-82), s. 972-1026.

¹⁷⁷Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret, s. 1.

¹⁷⁸Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret, s. 2; ES privatarkiv, FD til FO, 05.09.80. Krefsting ble avløst av Birgit Schjerven (FAD) fra 1. juli 1981.

¹⁷⁹Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret, s. 2.

¹⁸⁰ES privatarkiv, referat fra møte i Sundgot-utvalget 17.09.81; referat fra møte i Sundgot-utvalget 03.02.82; referat fra møte i Sundgot-utvalget 26.08.82; samtale med oberstløytnant Elisabeth Sveri, 14.05.98.

¹⁸¹Innstilling om yrkesmessig likestilling mellom kvinner og menn i Forsvaret, s. 12.

21, 27.

¹⁸²Ibid., s. 15, 23.

¹⁸³Ibid., s. 15.

¹⁸⁴Ibid., s. 17, 18, 20-24.

¹⁸⁵Ibid.

¹⁸⁶Ibid. Se også ES privatarkiv, KAVINSP-notat til HST/P-1, 15.11.82; TRENINSP-notat til HST/P-1, 19.11.82.

¹⁸⁷FO/P, førstegangstjeneste 1981-84, HST-notat til FO, 03.01.83; HST-notat til STSJ/FO, 29.12.83; ES privatarkiv, HST/P-notat til FO/P, 24.11.82; Forsvarets Forum nr. 10/1984, s. 17.

¹⁸⁸ES privatarkiv, SANINSP-notat til HST/P-1, 19.11.82.

¹⁸⁹ES privatarkiv, norske ambassade i Tel Aviv ved ambassadør Knut Aars til FO, 18.03.81; Sveri-notat til HST/SJP, 19.10.84; samtale med general Fredrik Bull-Hansen, 18.11.97. Israelsk lov fastsatte to års verneplikt for kvinner fra det året de fylte 18 år, mens menn hadde tre års tjenestetid. Kvinner var vernepliktige til og med fylte 24 år, mens menn var vernepliktige til og med fylte 55 år. Gifte kvinner og kvinner med barn ble imidlertid automatisk fritatt fra verneplikten.

¹⁹⁰ES privatarkiv, GIS-notat til FO/P, 15.12.82; GIS-notat til FO/P, 31.10.83.

¹⁹¹FO/P, 000-830, FO til FD, 23.12.80; ES privatarkiv, NBF til FD, 20.12.82; BFO til FD, 22.12.82; GIL-notat til FO, 25.11.82. Norges Befalsforbund heter i dag Norges Offisersforbund.

¹⁹²St.meld. nr 94 (1978-79), s. 80, 85, 116, 122, 237; St.meld. nr. 74 (1982-83), s. 48-49, 73-74.

¹⁹³ES privatarkiv, FKVR-notat til FO/P 1, 24.11.82.

¹⁹⁴FD, 1983, 203.39, FO til FD, 27.01.83. Det er verdt å merke seg at Oddmund Hammerstad, statssekretær i Forsvarsdepartementet fra 1981 til 1986, ga uttrykk for lignende synspunkter. Han hevdet at det var viktig å ta et skritt av gangen i denne utviklingen, og at Forsvaret ikke måtte overse den belastningen gravide kvinner påførte organisasjonen. Videre var det viktig å trekke lærdom av de erfaringer som var gjort med kvinners tjeneste i forsvaret i de land der integrasjonen begynte på et tidligere tidspunkt. (Forsvarets Forum nr. 22/1982, s. 14-15; Forsvarets Forum nr. 3/1983, s. 11.) Det har ikke vært mulig å finne tegn som tyder på at Hammerstads synspunkter i denne saken var representativt for Forsvarsdepartementets samlede syn.

¹⁹⁵Forsvarets Forum nr. 18/1983, s. 3.

¹⁹⁶FD, 1984, 203.39, FO til FD, 31.01.84.

¹⁹⁷Ibid.

¹⁹⁸ES privatarkiv, FD til FO, 28.03.83; FD, 1984, 203.39, FO til FD, 31.01.84;

Værnø og Sveri 1990, s. 178; samtale med Anders C. Sjaastad, 25.09.98.

¹⁹⁹Budsjett-innst. S. nr. 7 (1983-84), s. 8; St.meld. nr. 74 (1982-83), s. 53; Innst. S. nr. 230 (1983-84), s. 19; St.tid. (1983-84), s. 4142-4187; FD, 1983, 203.3, FO til FD, 27.01.83; FD, 1983, 522.4, FD til FO, 07.11.83. Forsvarskomiteen besto i perioden 1981-1985 av følgende stortingsrepresentanter: Knut Frydenlund (AP, formann), Thor Knudsen (H, nestformann), Osmund Faremo (AP), Sigurd Holemark (H), Frithjof Klemsdal (H), Odvar Nordli (AP), Ambjorg Sælthun (SP), Bjørn Erling Ytterhorn (FrP), Olaf Øen (AP) og Jakob Aano (KrF). (Torp 1982, s. 170.).

²⁰⁰St.tid. (1983-84), s. 1846, 4156; Fremskrittspartiets partiprogram 1981, Program 1981-85, s. 43-44.

²⁰¹ES privatarkiv, FDs iverksettelsesdirektiv av 21.12.84, her referert fra FO/HST til intern fordeling, 26.03.85. Kvinner som frivillig søkte tjeneste i Forsvaret måtte underskrive en villighetserklæring der de påtok seg de samme forpliktelser og rettigheter som menn ifølge vernepliktsloven. Villighets-erklæringen medførte blant annet plikt til fremmøte ved repetisjonstjeneste, ved mobilisering og i krig.

²⁰²ES privatarkiv, FO/HST til intern fordeling, 21.12.84; FO/HST til intern fordeling, 08.07.85; Værnø og Sveri 1990, s. 176.

²⁰³St.meld. nr. 74 (1982-83), s. 53.

²⁰⁴FD, 1984, 522.4, FD II-2-notat til FD II, 18.05.84; Budsjett-innst. S. nr. 7 (1984-85), s. 8.

²⁰⁵Innst. S. nr. 230 (1983-84), s. 19; Budsjett-innst. S. nr. 7 (1984-85), s. 8, 20.

²⁰⁶Samtale med Thor Knudsen, 14.09.98; samtale med Anders C. Sjaastad, 25.09.98.

²⁰⁷St.tid. (1983-84), s. 4142-4187; St.tid. (1984-85), s. 987-1035.

²⁰⁸FD, 1983, 522.4, Lund-notat til dep.råden via FD II, 11.05.83.

²⁰⁹ES privatarkiv, Ligestillingsrådet til FD, 09.12.82; FD, 1983, 522.4. Se også FD, 1983, 203.39, FAD til FD, 10.01.83; ES privatarkiv, Ligestillingsombudet til FD, 06.12.82; NKN til FD, 11.06.81; NKF til FD, 29.11.82; KFB til FD, 15.02.83.

²¹⁰St.tid. (1983-84), s. 4181-4182.

²¹¹Samtale med Thor Knudsen, 14.09.98; samtale med Anders C. Sjaastad, 25.09.98.

²¹²ES privatarkiv, FMK til FD, 05.01.83.

²¹³Furre 1993, s. 504.

²¹⁴Ibid., s. 402-404, 505.

²¹⁵ES privatarkiv, FO/HST til intern fordeling, 08.07.85.

²¹⁶Norderval 1982, s. 177; Tørnby 1996, s. 8.

²¹⁷Women in NATO, s. 3, 11; Kryhl 1996, s. 52; Bolscher 1987, s. 22-23.

- ²¹⁸Fakta om Forsvaret 1997, s. 46.
- ²¹⁹Hobson 1994, s. 22-29; Hobson og Kristiansen 1995, s. 15-16.
- ²²⁰Shaw 1991, s. 175.
- ²²¹St.meld. nr. 94 (1978-79), s. 80, 85, 116, 122, 237; St.meld. nr. 74 (1982-83), s. 48-49, 73-74; NOU 1978: 9, s. 83; St.meld. nr. 9 (1973-74), s. 33-34.
- ²²²NOU 1979: 51, s. 21.
- ²²³Ibid., s. 23.
- ²²⁴Ibid., s. 76.
- ²²⁵FD, 1977, 522.4, "Aksjonskomiteen mot St. meld. nr. 62 og mot verneplikt for kvinner" til Vernepliktsutvalget, 11.02.77; St.meld. nr. 70 (1983-84), s. 52-53; ES privatarkiv, NKN til Justis- og politidepartementet, 02.12.80; Høyrekvinnenes Landsstyre til Sveri, 07.-08.03.80; NOF, 1980, 500, FO gjenpart NBF, 27.11.80; FD, 1983, 522.4, AUF i Oslo til FD, 23.01.83.
- ²²⁶St. meld. nr. 70 (1983-84), s. 52-53; Innst. S. nr. 111 (1984-85), s. 15; St.tid. (1984-85), s. 2824-2860.
- ²²⁷Forsvarets Forum nr. 3/1981, s. 19; Høyres partiprogram 1985, Frihet og Fellesskap - mulighetenes samfunn, s. 89.
- ²²⁸Værn og Sveri 1990, s. 219.
- ²²⁹FD, 1984, 203.8, FO til alle lokallag innen TMO, 06.01.84; ES privatarkiv, referat fra Landskonferansen for tillitsmenn i Forsvaret, avholdt i tiden 25.-29.08.86, i Horten, s. 83. Tillitsmannsordningen i Forsvaret (TMO) er en samarbeidsorganisasjon som samler alle vernepliktige tillitsvalgte og representanter for ledelsen på alle nivåer i Forsvaret. Formålet er blant annet å styrke fellesskapet mellom befal og mannskap, øke trivselen og fremme effektivitet. Tillitsmannsordningens organisasjon er bygd opp med lokale, regionale og sentrale ledd. Landskonferansen er TMOs høyeste samarbeidsorgan, og dette velger Landsutvalget for tillitsvalgte i Forsvaret (LTF) etter innstilling fra de respektive distriktutvalg. (Fakta om Forsvaret 1998, s. 52.)
- ²³⁰NOF, 1980, 500, FO gjenpart NBF, 27.11.80.
- ²³¹Forsvarets Forum nr. 5/1983, s. 12; Forsvarets Forum nr. 4/1980, s. 5; Pro Patria nr. 6/1980, s. 8-9; Forsvarets Forum nr. 23-24/1980, s. 22-23; ES privatarkiv, DKV til FO/HST, 08.09.80.
- ²³²Furre 1993, s. 411-414; Bjørklund 1985, s. 5. Et viktig unntak var trolig deler av det kristne miljøet knyttet til Den norske kirke. Sosiolog Lise Tørnby har påpekt at det har vært et spenningsforhold mellom Den norske kirken og kvinnebevegelsen allerede fra 1880-årenes krav om stemmerett og rett til utdanning. Den nye kvinnebevegelsen på 1970-tallet ble av kirken møtt med en skepsis som i stor grad var knyttet til at kvinnebevegelsens krav kunne virke truende på de etablerte

- kristne verdier. (Tørnby 1996, s. 8-9; Sundgot og Vollebæk 1975, s. 134-135.)
- ²³³Lov om likestilling mellom kjønnene. Veiledning og fullstendig lovtekst, s. 3-4.
- ²³⁴Norges Lover 1685-1995, Lov om likestilling mellom kjønnene 9. juni nr. 45 1978, § 2.
- ²³⁵Høeg 1998, s. 153.
- ²³⁶Backe-Hansen Stenvik 1982, s. 42; Jensen 1987, s. 103-104.
- ²³⁷Kryhl 1996, s. 40.
- ²³⁸Schlüter 1986, s. 2.
- ²³⁹Bolscher 1987, s. 9, 28-31, 35.
- ²⁴⁰Det eneste kvinnelige personell som har tjenestegjort i det italienske forsvaret, er sanitetspersonell. Dette personellet sorterte imidlertid under det italienske Røde Kors, og var således ikke del av det militære forsvaret. I 1997 var imidlertid et forslag om å integrere kvinner i forsvaret til behandling hos de militære og politiske myndigheter. Alt tyder på at kvinner mot slutten av 1990-tallet vil få mulighet til å gjøre militærtjeneste i det italienske forsvaret, dersom et lovforslag blir godkjent av senatet. (ES privatarkiv, referat fra møte i NATOs kvinnekomité, 06.04.78; Skov 1997, bilag 9; Forsvarets Forum nr. 16/1998, s. 9.)
- ²⁴¹Stanley og Segal 1987, s. 6.
- ²⁴²Njølstad og Wicken 1997, s. 256, 258.
- ²⁴³FO/B, 1973, 522.3, FKN til FO, 17.10.73.
- ²⁴⁴Freedman (red.) 1994, s. 125.
- ²⁴⁵Ibid.
- ²⁴⁶Backe-Hansen Stenvik 1982, s. 42.
- ²⁴⁷Se bl.a. Norges Forsvar 7/1997, s. 18-22; Norges Forsvar 9/1997, s. 16.
- ²⁴⁸Bjørklund 1985, s. 14.
- ²⁴⁹Samtale med Rolf Hansen, 22.09.97.
- ²⁵⁰Hesjedal 1996, s. 44.
- ²⁵¹NOU 1973: 37, s. 9.
- ²⁵²I motsetning til dette fikk canadiske kvinner i 1986 mulighet til å tjenestegjøre også i stridende stillinger, bortsett fra på ubåter. De siste restriksjonene på kvinners tjeneste er imidlertid forventet fjernet i 1999. (Women in NATO, s. 6.)
- ²⁵³Women in NATO, s. 49.
- ²⁵⁴FO/B, 1980, 522.4, FD til FO, 06.06.80; FO/P, 000-830, FO/HST til Akershus forsvarsdistrikt/jegerkorpset Akershus IR 4, 20.06.80.
- ²⁵⁵FO/B, 1983, 522.3, sjef NORBATT XI/XII til FO, 01.11.83; FO/B, 1984, 522.4, NORCO/UNIFIL til FO/HST, 04.01.84.
- ²⁵⁶Jensen 1987, s. 104.
- ²⁵⁷Værn 1995, s. 18-20.

²⁵⁸Værnø 1995, s. 20-21; St.meld. nr. 22 (1997-98), s. 97. Det er imidlertid verdt å merke seg at nedgangen i antall søknader til befalsskolene mot slutten av 1990-tallet gjelder for begge kjønn, noe som trolig henger sammen med et styrket sivilt utdanningstilbud og skjerpet konkurranse om søkerne.

²⁵⁹Strategisk plan for likestilling i Forsvaret, s. 3-5; St.meld. nr. 22 (1997-98), s. 97.

²⁶⁰FD faktablad nr. 1/1991, s. 10; statistikk fra Forsvarets Overkommando, personellstaben.

²⁶¹Statistikk fra hærstaben, luftforsvarsstaben og sjøforsvarsstaben ved Forsvarets Overkommando.

²⁶²Hennes Majestet Dronning Sonja ble fra 1. januar 1980, da som kronprinsesse, utnevnt til oberst I i Hæren og Luftforsvaret og kommandør I i Sjøforsvaret. (Værnø og Sveri 1990, s. 163.)

²⁶³Samtale med major Solveig Eikeland, 19.05.98.

²⁶⁴St.meld. nr. 22 (1997-98), s. 92-95.

²⁶⁵Hegge 1986, s. 21,72.

²⁶⁶Konferens för kvinnliga officerare och aspiranter, s. 52-58.

Forsvarsstudier - tidligere utkommet

O. Riste (red.): FORSVARSSTUDIER - Defence Studies. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter - Forsvarets høyskole 1981. (Tanum-Norli 1982):

O. Riste:	The Genesis of North Atlantic Defence Cooperation: Norway's 'Atlantic Policy' 1940-1945.
O. Riste:	Svalbard-krisen 1944-1945.
O. Riste:	Functional Ties - A Semi-Alliance? Military Cooperation in North-West Europe 1944-1947.
K.E. Eriksen:	Storbritannia og basepolitikken i Norden 1945-1947.
R. Tamnes:	Den norske holdningen til atomfrie soner i Sentral-Europa 1957-1965.
O. Riste:	Politics in the Armed Forces: A Contemporary Problem in Historical Perspective.
D.C. Pugh:	The Armed Forces and Alta: Some Tentative Reflections on Civil-Military Relations.

R. Tamnes (red.): FORSVARSSTUDIER - Defence Studies. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter - Forsvarets høyskole 1982. (Tanum-Norli 1983):

R. Tamnes:	Den norske holdningen til en nordisk atomvåpenfri sone 1958-1983.
O. Riste:	Ein idé og ein myte. Rooseveltts frihamnstanke for Nord-Norge.
R. Tamnes:	NATO og Norges reaksjon på Tsjekkoslovakia-krisen 1968.
O. Wicken:	Ny teknologi og høyere priser.
O. Riste:	The Foreign Policy-Making Process in Norway: A Historical Perspective.

R. Tamnes (red.): FORSVARSSTUDIER - Defence Studies III. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter - Forsvarets høyskole 1983/1984 (Tanum-Norli 1984):

N. Borchgrevink:	Norsk forsvar gjennom britiske briller.
O. Riste:	Frå integritetstraktat til atompolitikk: Det stormakts-garanterte Norge 1905-1983.
T.V. Skaret:	Kirkens engasjement i atomdebatten 1960-1982.